

БОЈВОДА
ПЕТ. БОЈОВИЋ

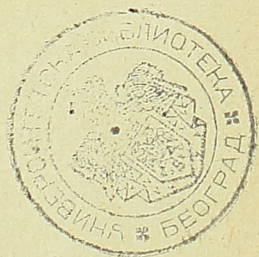
10 - 79994119

M. 12133.

ОДБРАНА КОСОВОГА ПОЉА

1915. Г. И ЗАШТИТА ОДСТУПАЊА СРПСКЕ
ВОЈСКЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Одломак из мојих мемоара.
У прилогу скица Србије 1:1,500.000 и
Карта Скопље—Приштина 1:200.000

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
I Кнез-Михаилова улица I
1922.

Одбрана Косова Поља 1915. г. и заштита одступања Српске војске преко Албаније и Црне Горе.

Одломак из мојих мемоара¹
У прилогу Скица Србије 1:1,500.000 и
Карта Скопље—Приштина 1:200.000.

1. ОПШТИ ПОГЛЕД.

Пошто је српска војска концем 1914. године преласком у напад разбила аустро-угарску војску и претерала је преко Дунава, Саве и Дрине, нанев јој огромне губитке, а пошто сама није имала довољно

¹ Нисам имао намеру да овај одломак из својих мемоара извлачим и штампам сада, када је то можда прерано. Но, пошто се, и ако не отворено и јавно, у извесним круговима почиње протурати мишљење, да сам ја крив што је Скопље пало и српска војска одсечена од савезника код Солуна и бачена на албанске и црногорске кршевите, стрме и беспутне планине по снегу и леду, — то сам се нашао побуђен, да сада изнесем цео свој рад свету на видело, од тренутка кад сам примио дужност Команданта Трупа Нове Области, па до преласка српске војске и осталих државних службеника и избеглица преко Косова Поља и наиласка на албанске и црногорске планине, те да свако може јасно видети и ценити, има ли до мене и колико кривице што је Скопље пало и што је прекинута веза српске војске и државе са нашим савезницима долином Вардара код Солуна, или напротив заслуге што цела српска војска са свима властима и установама није заробљена на Косову Пољу и тиме јој приређена друга „Косовска пропаст“.

моћи и средстава, нарочито у погледу пловног материјала, да се том својом сјајном победом користи до краја, гонећи непријатељску војску даље преко Дунава и Саве, — то се она зауставила на обалама ових река и остала на миру у главnome све до септембра идуће 1915. год. када је нападнута од аустроугарске, немачке и бугарске војске са три стране. Аустроугарска и немачка војска напале су са запада преко Дрине, са севера преко Саве и Дунава, а бугарска са истока преко Тимока, низ Нишаву и преко Брегалнице.

За време од како је српска војска разбила аустријску и протерала ју из Србије преко Дунава, Саве и Дрине до концентричног напада аустроугарске, немачке и бугарске војске, српска се војска, коју савезници ни у чему нису помогли, да би даље могла гонити непријатеља за потпуно искоришћење победе, опорављала и освежавала од ранијих напора и губитака, попуњавајући недостатке у људству, стоци и осталом разноврсном ратном материјалу за предстојеће нове операције.

За време овога затишја Аустроугарска и Немачка уговориле су са Бугарском савез, поглавито на штету Србије¹, и припремиле велики напад на Србију тако, да ју Аустроугарска и Немачка нападну са Запада преко Дрине и са Севера преко Саве и Дунава, а Бугарска са Истока преко Тимока, низ Нишаву и преко Брегалнице. Аустроугарска и Немачка да предузму напад најмање са 12 дивизија а Бугарска са 8. Бугарска да предузме напад, изненада

¹ Савезници су уговорили да Бугарској, по свршетку рата, припадне цео источни крај Србије до Мораве и цела Македонија до Косова Поља и албанске границе.

пошто аустроугарска и немачка војска буду предузеле напад преко Дрине, Саве и Дунава и за се везале што више српских снага, па је тако и урађено. Бугарска је предузела напад без предходне објаве рата, изговарајући се лажно и подло као и 1913. г. да је српска војска њу прво напала. —

Српска влада и Врховна Команда, предвиђајући овај припремани велики напад и од стране Бугара, тражиле су зараније помоћ од својих савезника, предочавајући им убедљиво непосредну опасност по Србију, а посредну и по њих саме, или ако не могу или неће послати потребну помоћ на време, онда да дозволе Србији, у тренутку кад Бугарска почне мобилисати своју војску, да јој Србија огласи рат и нападне је неспремну, евентуално и победи, те да се на тај начин, осујећујући бугарске намере, обезбеди са те стране и сачува везу са савезницима код Солуна за сваки случај.

Наши савезници водили су за то време преговоре са Бугарском, да је придобију да ступи у савез са њима и нама противу Аустроугарске и Немачке, или бар да остане неутрална, нудећи јој за то један део српске и грчке Македоније.

Бугарска је пак, са своје стране, умела заваравати наше савезнике, дајући им наде до последњег тренутка, као да је вољна да прими понуду и да ступи на нашу страну, док је међутим за то исто време уговарала и уговорила са Немцима и Аустријанцима да се удружи са њима противу нас.

Наши савезници, верујући да ће Бугарску приволети да ступи на нашу страну, најодсудније су се успротивили намери српске Владе и Врховне Команде за напад на Бугарску, те је она могла на

миру и спокојно да изврши мобилизацију и концентрацију целе своје војске и да нападне Србију онда и онде, кад је и где је то за њу и њене савезнике најпогодније било.

Наши савезници, на овај начин обманути бугарским лукавством, нису послали Србији потребну помоћ, те је Србија, остављана сама себи, била изложена неминовном поразу.

При концентричном нападу аустро-угарске, немачке и бугарске војске на Србију, српска је војска овако била у главном распоређена:

I. Армија дуж Саве и Дрине од села Остружнице до утока Дрине у Саву, па онда дуж Дрине до Зворника;

Одбрана Београда дуж Саве и Дунава од Остружнице до Гроцке;

III. Армија од Гроцке дуж Дунава до утока Тимока;

Тимочка војска од утока Тимока па до планине Миџора од прилике.

II. Армија од Миџора дуж Бугарске границе до близу Власине, а одатле до старе тремеђе Јужноморавске Трупе.

Трупе Нове Области од тремеђе дуж Бугарске границе до грчке границе.

На овако распоређену српску војску, више у виду кордонском због велике дужине фронта, нападе су непријатељске војске овако:

Преко Дрине, Саве и Дунава аустроугарска и немачка војска у јачини од 12 дивизија; преко Тимока, низ Нишаву и преко Брегалнице бугарска војска у јачини преко 8 дивизија формираних у две армије.

Распоред српских и непријатељских војсака види се из приложене скице Србије.

Српска Врховна Команда за време овога напада, као и пре тога, налазила се у Крагујевцу.

2. ОДБРАНА СКОПЉА.

Концентричном нападу са три стране, знатно надмоћнијим непријатељским живим снагама и материјалном спремом у сваком погледу, а нарочито у артиљерији како по бројности тако и по калибру и врсти оруђа, српска војска, срамно изневерена од своје савезнице Грчке и напуштена од осталих својих савезника Француза, Енглеза и Руса, при свој својој храбрости, издржљивости и крајњем пожртвовању, бранећи своју Отаџбину стопу по стопу, није могла сама одолети него је била принуђена да са свију фронта одступа концентрично ка центру јужнога дела своје отаџбине — ка Косову пољу.

Трупе Нове Области т. ј. трупе које су држале српски део Македоније и Стару Србију, којима је у то време командовао ђенерал Дам. Поповић, а које и нису биле потпуно формиране ни наоружане, нити иначе снабдевене у материјалноме погледу као што би требало због краткоће времена од завршеног турског и бугарског рата 1912. и 13. год. па до напада аустроугарског, немачког и бугарског, — биле су распоређене, као што је напред речено, дуж српско-бугарске границе од Патарице па до грчке границе више у виду кордонском, због велике дужине фронта, која је износила око 250 километара што је и сувише много било према њиховој бројној јачини.

На Трупе Нове Области, на том делу граничног фронта, напала је II. бугарска армија, у почетку

октобра, а I. бугарска армија је напала на део фронта преко Тимока и низ Нишаву на Тимочку војску и II. Армију нашу. Јачина I. бугарске армије износила је око четири дивизије, а II. више од 4, с погледом и на добровољачке и комитске организације. Дивизије су биле потпуне ратне јачине добро снабдевене у сваком погледу.

Трупе Нове Области састојале су се из ових делова: Кривопаланачки одред од 11 батаљона пешадије и 14 топова; трупе Брегалничке дивизијске области од 18 батаљона пешадије и 30 топова, подељене на три одсека: Радовишки, Малешки, и Кочански; трупе Вардарске дивизијске области од једног кадровског пеш. пука са 4 батерије на Кривопаланачком и Осеговачком одсеку.

Према створу земљишта, на коме су Трупе Нове Области биле распоређене дуж границе и према важности појединих праваца и објеката, које су имале да штите, ова су три правца била најважнија: 1) Крива Паланка—Куманово—Скопље—Косово Поље; 2) Кочане—Штип—Велес—Скопље и 3) Струмица—Градско—Битољ.

Трупе Нове Области ни по своме саставу, ни јачини, нити пак по спреми и предвођењу, усљед слабог старешинског кадра, нису могле дати упоран отпор непријатељскоме нападу надмоћнијим снагама на граничном фронту, него су убрзо растројене и у нeredу одступиле са својих граничних положаја, што је омогућило непријатељу да прекине железничку везу Србије долином Вардара са савезницима код Солуна, преко кога је у то време само и могла бити упућена њихова помоћ Србији, јер је Русија била

далеко и готово у немогућности, да јој она пошље брзу помоћ.

Наши савезници у то време имали су код Солуна врло мало снаге са којом су покушали, да притеку у помоћ Трупама Нове области, но без успеха тако, да су се и они сами морали повући ближе ка Солуну.

* * *

Пошто су Трупe Нове Области биле потиснуте и одступиле са граничног фронта у неред у ка Кончулском теснацу, Скопској Црној Гори, Скопљу, Велесу и Криволаку, тада ме је Врховна Команда поставила за Команданта Трупа Нове Области, на место ђенерала Дам. Поповића¹, и наредила ми да се одмах кренем да примим дужност. Дотле сам био на расположењу Врховне Команде, пошто сам при крају прошле, 1914. год. био смењен са положаја Команданта I. Армије услед јаке псверде раније задобијене ране у боју при освајању Шапца. Ја сам ускоро по смени са положаја Команданта I. Армије потпуно оздравио и јављао се неколико пута Врховној Команди, да ме одреди на одговарајући положај, но Врховна ме Команда није одредила све до овог тренутка, а то је до 5. октобра.

Под 5. октобром изашла је наредба Врховног Команданта о овоме моме постављању и тога истог дана кренуо сам се на пут за Скопље.

¹ Ђенерала Дам. Поповића сада смењујем по други пут са положаја Команданта Трупа Нове Области. Први пут сам га смењено због тога, што је био дошао у сукоб са владом око првенства које се хтело да да цивилним чиновницима над официрима, као што сам га, сем тога, био смењено и 1913. год. са положаја команданта трупа код Скадра после његовога неуспеха у борби на Брдици.

И ако сам врло добро знао какве ме тешкоће чекају сада код Трупа Нове Области, према ситуацији у којој су се налазиле, као и какву моралну одговорност примам на себе у тако судбоносном тренутку, ипак сам био задовољан да не седим скрштених руку као до сада, скоро читаву годину дана, него да бар штогод могу допринети у корист угрожене отаџбине.

Из Крагујевца до Краљева дошао сам са породицом железничким возом, ту породицу оставио, где ју је затекла и окупација непријатељске војске¹, а ја продужио аутомобилом доста рђавим путем до Митровице, где ме је чекао засебан железнички воз. У Митровици сам сазнао, да се ђенерал Дам. Поповић овога дана хтео да крене са штабом из Скопља за Приштину, због чега сам му одмах телеграфирао да се не креће, него да ме сачека у Скопљу, те ме он тамо и сачекао. Кад сам стигао на железничку станицу у Скопљу 8. октобра у 1 час јутра, затекао сам ђенерала Поповића са оперативним делом штаба на станици у железничком возу готовом за полазак у Приштину, куда је други део штаба раније већ био упућен.

Чим сам стигао, одмах сам затражио да ме ђенерал Поповић упозна са целом ситуацијом.

Као објашњење целокупне ситуације ђенерал Поповић ми је прочитао своју јучерашњу Заповест

¹ Породицу сам повео из Крагујевца због тога, што је Крагујевац у то време већ био угрожен. А у Краљеву сам је оставио због тога, што је са собом нисам могао водити, а надао сам се, да ће нам савезници притећи у помоћ пре но што непријатељи доспу до Краљева. И при свој овој нади ипак ми је растањак са породицом тешко пао на срце као што је пао и њој.

трупaма Нове Оoбласти ЂОБр. 9606 овог садржаја (види приложeну скицу и карту):

„О непријатељу према Вардарском одсеку нема података.

На фронту према Брегалничкој дивизији I. поз. непријатељ је у току 7. овог месеца извиђао јачим коњичким оделењима.

На фронту према Кривопаланачком одреду непријатељ, по свршеној борби 6. ов. месеца, задржао се око 5 часова по подне на левој обали Пчиње на друму Страцин—Куманово.

Према Гиљанском одреду виђена су непријатељска мања коњичка оделења око Биљаче и Букуревца, која су оделења одмах протерана.

Трупе из састава Вардарског одсека задржале су се на десној обали Вардара на линији Криволак—Велес.

Трупе Брегалничке Дивизије I. поз. заноћиле су 6—7 овог месеца са главнином на десној обали Пчиње, затварајући левим крилом правац ка (Хаџолару) Александрову.

Трупе из састава Кривопаланачког одреда заноћиле су 6—7. овог месеца на десној обали Пчиње. Командант је наредио, да се трупе са линије Црни Врх—Побијени Камен повуку, али се не зна да ли су те трупе примиле послану заповест.

Намера ми је да непријатеља што дуже задржавам на правцима ка Битољу, Скопљу, Урошевцу и Гњилану.

За извршење овог наређујем:

1. Да Командант Вардарског одсека са савезничким трупaма код Криволака што дуже задржава непријатеља на правцу ка Битољу, стојећи у тесној

вези са савезничким трупима, које буду оперисале у правцу Скопље—Тетово—Гостивар.

Чим се буду из састава Брегалничке Дивизије I. поз. одвојиле трупе за одбрану правца ка Тетову, Командант Битољске Дивизијске Области примиће команду над трупима Вардарског одсека и Тетовског одреда и, одржавајући везу преко делегата код Команданта Француских трупа код Солуна, капетана Маринковића, руководити операцијама Вардарског и Тетовског одреда. Рејон дејства ове две колоне одредиће командант Битољске Дивизијске Области.

Командант Битољске Дивизијске Области одржаваће везу са овом командом на најпогоднији начин и слати јој извештаје, а од ове команде добијаће инструкције.

2. Да Командант Брегалничке Дивизије I. позива брани правац Скопље—Урошевац, за коју му се циљ ставља на расположење II. кадровски пук и 3. брцка дебанжова батерија, које јединице челним ешеленом стижу из Тетова у Скопље 7. овог месеца у вече.

Командант Брегалничке Дивизије I. позива ће за одбрану правца Скопље—Тетово издвојити Тетовски Одред јачине једног пешадијског пука са једном брцком батеријом, одржавајући са њим везу десном обалом Лепенца у правцу ка Љуботену, а са Кривоаланачким одредом на линији Баре—Влахов Гроб—Било (кота 1.600 на Скопској Црној Гори), који ће гребен држати Брегалничка Дивизија I. позива.

3. Да Командант Кривоаланачког Одред стави на расположење Команданту Брегалничке Дивизије I. позива по могућству цео XII. пук II. позива са командантом пука, хаубичком батеријом и пољском

Деданжовом батеријом ради заштите правца, који воде преко Куманова ка Скопљу, а осталом снагом да Командант Кривопаланачког Одред затвори и брани правце, који преко Црне Горе воде ка Гњиљану и Урошевцу, на линији Било—Црни—Врх—Дуплица—Карпина—Козарник, за коју му се цел ставља под команду Гњиљански Одред (XI. кадровски пук), чији је штаб 6/7. овог месеца био у Прешеву, са једном четом на Рујну, четом Косовских обвезника са 4 Деданжова топа, који затварају Кончулски теснац и четом обвезника, које је узео под своју команду командант XI. кадровског пука.

Према томе трупе из састава Кривопаланачког Одред, које буду на правцу Куманово—Скопље браниће Скопље под командом Команданта Брегалничке Дивизије I. позива и остати у њеном саставу.

4. Трупе Вардарског одред базираће на Битољ Тетовског Одред на Тетово—Гостивар, Брегалничка Дивизија I. позива на Скопље—Урошевац, Кривопаланачки Одред на Гњиљане и Скопље докле год за то буде имало могућности, упућујући своје возове преко Скопља и Урошевца за Гњиљане.

5. Команданти Дивизијских Области постараће се да команданте, чије трупе оперишу на њиховој територији, снабду потребним телефонским и телеграфским везама и ордонансима што је могуће више и боље.

6. Штаб ове Команде у Скопљу, куда слати депеше и извештаје, а писмоносну преписку у Приштину.¹

¹ Из ове се наредбе јасно види како су трупе биле распоређене кардонски дуж целе границе без резерве са којом би командант могао утицати на ток операција.

Овоме упознавању и обавештавању о ситуацији Трупа Нове Области био је присутан и Командант Брегалничке Дивизије I. позива пуковник Јован Викторовић са својим начелником ђ-штаба, пуковником Љуб. Марићем и заступник начелника ђ-штаба Трупа Нове Области потпуковник Требињац.

Том приликом ми је рекао ђенерал Поповић, да, и ако је он у својој предњој заповести наредио, да Командант Брегалничке Дивизије, брани Скопље, та се одбрана не може предузети због стања у коме се те трупе налазе, нити се оперативни део штаба може дуже задржавати у Скопљу, него треба одмах да се премести у Приштину ради чега је већ и воз спремљен.

Ја се нисам могао помирити са мишљу, да се Скопље напусти тако без борбе, него да би за његову упорну одбрану требало употребити целу Брегалничку Дивизију I. позива. Тада су ме ђенерал Поповић^и и остали присутни почели уверавати, да то, према стању у коме се трупе налазе по већ до сада претрпљеним губитцима и неуспесима, апсолутно није могуће, јер би се трупе потпуно растројиле и деморалисале до тога степена, да више не би биле способне ни за какву озбиљнију употребу, него да треба што даље да се измакну од непријатељског домаћаја и да нађу чвршћег наслона у земљишту, како би се могле колико толико уредити, снабдети потребама и успособити за даљи отпор.

Према оваквом обавештењу и уверавању о ситуацији и стању трупа, а с погледом још и на слабе везе штаба са појединим деловима трупа, ја у први мах нисам могао ништа друго предузети и урадити него усвојити оно, што је већ урађено, пошто су

трупe већ биле предузеле извршење онога што је напред наведеном заповешћу било наређено.

Одмах сам примио дужност и о томе издао трупaма истог јутра овакву наредбу:

„Наредбом Врховног Команданта постављен сам за Команданта Трупа Нове Области и ову сам дужност данас примио од досадашњег Команданта г. ђенерала Дам. Поповића.

Примајући ову дужност под врло озбиљним и тешким приликама, препоручујем официрима, под-официрима и редовима да своју свету дужност према Краљу и угроженој Отаџбини савесно и са самопожртвовањем отправљају у борби противу дрског и вероломнога нам непријатеља, који нас је мучки напао.

Ми у овој борби не треба да клонемо духом, јер нам наши савезници: Французи и Енглези хитају у помоћ преко Солуна, Ђевђелије и Криволака, а ускоро ће нам стићи и руска помоћ¹.

Препоручујем официрима и старешинама, да предузимају најенергичније и најстрожије мере противу свију оних, који не би своју дужност савесно вршили“.

Одмах затим послао сам и Врховној Команди овакво извешће о стању трупа, састављено према усменом обавештењу и податцима који су се имали у штабу:

„Стигао сам једва јутрос у 1 час у Скопље после мучног пута и примио дужност од досадашњег команданта.

¹ Према ономе што ми је било речено у Врховној Команди, ја сам тога тренутка живио у уверењу да ће нам та помоћ заиста ускоро стићи.

Стање сам затекао овакво:

Све припремљено и ешелонирано за напуштање Скопља и за повлачење трупа на линију: Урошевац (Феризовић), Гилане, Кончулски теснац, са неким деловима на Скопској Црној Гори, Штаб Команданта Трупа Нове Области, сем Команданта, началника ђ-штаба, ађутанта и нижег особља, отпратен у Приштину.

Трупе сам затекао овако распоређене:

Код Кончулског теснаца одред јачине око 250 бораца са 4 Дебанжова топа;

На правцу Прешево—Гиљане одред јачине једног слабог пука без топова;

На Колнику делове Вардарске Дивизије I. позива (досадашњи Кривоаланачки одред)¹ јачине око 2000 бораца, што се могло до сада прикупити по одступању преко Куманова, са 10 топова разног калибра и система;

На линији село Трубарево—Колник Брегалничку Дивизију I. позива јачине око 2500 бораца, што се при одступању могло прикупити, са 14 топова разног калибра и система;

На правцу Скопље—Тетово око 3 слаба баталјона са 4 топа;

На правцу Велес—Битољ око 3 слаба пука са 2 батерије разног система.

Са Кончулским и Прешевским одредом нема се веза никаква.

Одред код Велеса и на правцу Скопље—Тетово стављени су под команду Команданта Битољске Дивизијске Области;

¹ Овај је одред Врховна Команда сада назвала Вардарском дивизијом.

Све су трупе до крајности заморене, растројене и деморалисане да нису у стању никакав отпор да даду непријатељу.

Војници из нових крајева предају се непријатељу и бегају у масама.

Снабдевање храном и муницијом иде врло тешко.

Штабови дивизијски као ни овај нису ни приближно формирани како би требало, те због тога не могу ни своју дужност отправљати како ваља.

О непријатељу се нема тачнијих података ни о снази ни његовом распореду. Досадашњи командант рачуна, да је непријатељ према трупама Нове Области јак око 2¹/₂ дивизије, сем комитске организације. Непријатељ дрско напада.

При оваквом стању ствари, а због опасности, којом прети непријатељ, да, продирањем преко Прешева и Кончулским теснацем, загрози и трупама, које се сада налазе овде код Скопља и које би се за његову одбрану имале употребити, — нисам могао изменити донету одлуку досадашњег Команданта о одступању на означену линију и о напуштању Скопља, него сам је, и ако с болом у души, морао усвојити и наредити извршење већ издате заповести у том смислу.

Ја ћу се, по напуштању Скопља, задржати у Качанику, по том у Урошевцу (Феризовићу), а напослетку у Приштини, у коју је штаб већ раније испраћен“.

Чим сам издао напред поменути наредбу трупама о пријему дужности Команданта трупа Нове Области и послао предње извешће Врховној Команди, одмах сам се решио, да тога истога јутра предсретнем и обиђем трупе Брегалничке и Вардарске Ди-

визије, које ми буду у домашају у околини Скопља, како бих се лично могао уверити о стању у коме се налазе и шта се и у којој мери са њима може још предузети. А сем тога да се лично покажем, да ме виде трупе, што није без повољног утицаја на њихово будуће држање.

По извршеном обиласку трупа, а с погледом на то што непријатељ још не надире снажно, дошао сам до закључка, да ипак не треба напустити Скопље без борбе, те се решим на одбрану његову са трупама, које су ми у домашају биле, о чему пошљем Врховној Команди истог дана овакав извештај:

„У вези мога извештаја јутрошњег част ми је доставити и овај свој извештај:

„Јутрос, при обиласку трупа Вардарске и Брегалничке Дивизије, при свом неповољном стању у ком се налазе, ипак сам се решио, да ставим отпор непријатељском надирању преко Скопске Црне Горе и заузећу Скопља, у колико год то буде могуће.

Ради овога трупе ових двеју дивизија заноћиће вечерас овако:

Вардарска Дивизија I. позива, при заустављању из покрета, гребеном Црне Горе, у циљу заузимања тога гребена и планинских прелаза: код Страже, Лопара, Сефери и оних између села Добросиња и Царевика, са Гиљанским одредом у Кончулском теснацу;

Брегалничка Дивизија I. позива са 2 батаљона, 4 хаубице и 1 пољским Дебанжовим топом из Вардарске Дивизије I. позива са предњим деловима на линији: источна падина Водног, па преко Вардара село Тубарево, Козник.

У току овог дана, 8. овог месеца, непријатељ

је на фронту Брегалничке Дивизије извиђао само слабир оделењима и патролама.

Одред на правцу Скопље—Тетово заноћиће са челним батаљоном код коте 305. Дан је прошао на миру. А одред за заштиту правца од Велеса ка Прилипу заноћиће у борбеном распореду за одбрану дела вароши Велеса на десној обали Вардара и продужује борбу за остали део вароши.

XIV. пук, кога су код Криволака смениле француске трупе, данас стиже челом у 6 часова по подне у Велес. Становништво Велеса учествује у борби противу нас.

Целога дана вршено је евакуисање материјала из Скопља, што ће се и ноћас продужити.

У вароши влада ред и мир, сем што је неколико Турака навалило на један магацин, зграбили неколико пушака, али су их стражари побили.

Сем тога запаљен је превремено, услед неспоразума и непажње, један барутни магацин у близини станице железничке. Наредио сам истрагу. У магацину је била маневарска муниција и нешто артилеријске и већа количина бензина.

Ја ћу се палазити у Скопљу до последњег тренутка“.

Сходно овој својој одлуци издао сам Команданту Брегалничке Дивизије I. поз. усмену заповест за одбрану Скопља. И он је учинио распоред своје дивизије са предњим деловима на линији Водно, па преко Вардара на село Трубарово и даље на Колник.

Делови Вардарске дивизије и остали одреди имали су да поступе по заповести коју је био издао мој претходник.

Положај за непосредну одбрану Скопља, Селиште

(592) — Табија (310) — Хасанбегово (305)—310, био је по своме ствару подесан, надвишавао је пред собом околно чисто и прегледно земљиште, стављајући га под јаку пушчану и артилеријску ватру, крила су му наслоњена и обезбеђена од блиског обиласка, а у неколико је био и утврђен стрељачким опкопима као остатак од турског утврђивања из 1912. године.

Командант Брегалничке Дивизије, пошто је у току 8. и изјутра 9. октобра заузео означени одбранбени положај и извршио подробан распоред својих трупа, ставио је XVI. кадровски пешад. пук у резерву позади левог крила положаја у близини села Бутељ, да га у подесном тренутку употреби, било за прелаз у против напад, ако за то буде могућности, било за прихват и заштиту осталих делова на положају, на случај да се испред знатно надмоћнијег непријатеља морадну повући са положаја.

Непријатељ је предузео снажан напад 9. октобра пре подне знатно надмоћнијом снагом отвореним пољем левом обалом Вардара, с обе стране пута Куманово—Скопље.

Кад се борба већ била знатно развила и кад се приближавао тренутак за активну употребу резерве, тада Командант XVI. кадровског пука потпуковник Н. П. (име му не исписујем цело због тога што је још у активној служби и амнестиран је 1920. г.) извести Команданта Брегалничке Дивизије, да се једна колона јачине око 1 пука пешадије креће правцем преко села Љуботена, јужном падином Скопске Црне Горе, ка селу Кучевишту и Качаничком теснацу у позадину Брегалничке Дивизије, с напоме-

ном да не зна да ли је то непријатељска колона или нека наша.

Командант Дивизије, као ни ја, нисмо могли тога тренутка претпоставити, да је то наша каква колона, која би се кретала туда, него смо држали да је врло вероватно непријатељ упутио од Куманова краћим правцем јужним падинама Скопске Црне Горе ту колону, да дивизији, даљним обиласком њеног левог бока, пресече одступницу Качаничким теснацем, док се она буде борила фронтом противу његових осталих трупа.

Одмах је наређено Команданту XVI. пука, да боље извиди и јави одмах каква је то колона и, ако буде непријатељска, да је пуком нападне и спречи јој продирање у позадину дивизије.

Док је он ту колону извидио и уверио се да то није непријатељска колона, него да су наши војници, вероватно XII. пука II. позива она 2 батаљона из Вардарске Дивизије, који су имали, да образују лево крило предње линије одбране Скопља на Колнику, но који тамо нису остали, него су, не извесив никога и неопажено, одступили и упутили се ка Качаничком теснацу, и не сачекав непријатељски напад. Док је стигло ово накнадно извешће, већ је био прошао тренутак за активну употребу овог пука из резерве, јер су трупе у бојници почеле у велико попуштати навали непријатељевој и резерва се могла употребити још само за прихват и заштиту од непријатељског гонења одступајућих трупа.

Услед оваквог одступања с Колника батаљона XII. пука без борбе и извешћа о томе, и услед нетачног извешћа Команданта XVI. пука, одбрана Скопља није се могла извести ни приближно онако како сам

очекивао, него је Скопље овога дана око 4 часа по подне пало Бугарима у руке и поред сразмерно упорне одбране оне мале снаге Брегалничке Дивизије, која је борбу примила. Потиснуте трупе са положаја одступиле су широким фронтом доста у реду правцем ка Качаничком теснацу заштићаване пуком из резерве.

Каква фаталност по одбрану Скопља, Душанове престонице!? Један командант пука напушта положај без борбе и одступа тајно са пуком у позадину трупа које се боре, а други командант пука, опазив изненадну појаву тога пука, у место да га одмах осмотри и сазна какав је и чији је то пук, па и да га заустави и врати назад у борбу, кад види да је наш, он извештава само присуство његово с напоменом, да не зна чији је, те на тај начин паралише и дејство свога пука у одсудном тренутку. На овај начин, необјашњивим поступком једног команданта пука¹ и нерасудним поступком другог команданта пука, била су за одбрану Скопља изгубљена два пука, па је услед тога и изгубљено Скопље, што иначе по свој прилици не би било бар овога дана, да су и ова два пука била употребљена као што се имала намера.

Пошто су трупе отпочеле одступати са положаја и Бугари избијати на положај, оперативни део мога штаба, који је већ раније био смештен у железничком возу на станици, кренуо се из Скопља и отишао на станицу Вучији Дол, где је имао мене да сачека, пошто сам ја на коњу пратио ток борбе целог дана.

¹ Овај је официр иначе био ваљан и храбар, па је у доцнијим борбама и погинуо.

Како ми је било у срцу и души ово напуштање Скопља, Душанове престонице, чијим сам освајањем од Турака пре три године ја управљао као началник штаба 1. Армије и у које је победоносно ушао наследник Престола Њ. Кр. Височанство Александар на челу 1. Армије као њен Командант — не може се описати! Судбина ми је била неумитна, и није се имало куд камо, те сам морао гледати, да спасавам, што се још може спасти, а то је: да спречим Бугарима, пошто пото да не избију на Косово Поље и не пресеку српској војсци једину одступницу преко сурове Албаније и ломне Црне Горе.

За даљи рад, а у смислу раније издане заповести мога претходника, издао сам трупама ноћу 9/10. октобра ову заповест:

„У циљу добијања што више времена и организовања што јаче и дуже одбране Качаничког теснаца и прелаза преко Скопске Црне Горе и Кончулског теснаца, а у вези раније заповести, наређујем:

1. Да Брегалничка Дивизија 1. позива упорно брани положај на јужном улазу у Качанички теснац, а да на подесним местима и тачкама у самоме теснацу и са стране теснаца организује унутрашњу одбрану теснаца у више линија, од којих ће свака задња линија прихваћати предњу линију на случај потребе, и на тај начин упорном одбраном више линија, чије се посаде наизменично прихваћају, добити што више у времену.

Сем успоравања непријатељског надирања на изложени начин командант ће у унутрашњости теснаца спремити и организовати за упорну одбрану

качанички положај, који ће са потребним бројем трупа упорно бранити.

2. Да Командант Вардарске Дивизије 1. позива, заузме и брани прелазе на Скопској Црној Гори и Кончулски теснац одбраном на исти начин као што је речено и за Качанички теснац, и да дође у везу с Брегалничком Дивизијом 1. позива на Билу (к. 1040), који да држи Вардарска Дивизија 1. позива.

3. Да Командант Битољске Дивизијске Области, постављеним релејом од Тетова до Качаника, дође у везу и споразум са Командантом Брегалничке Дивизије 1. позива, а да овај са XIII. пуком дође у стварну материјалну везу.

4. Да се теснаци очисте од свију непотребних колонских и других возова и комора, и да се све то ешелонира тако у позадини, да се може на случај потребе кренути у потребном правцу.

Дотурање хране и фуражи и осталих потреба до појединих места на отвореној железничкој прузи и железничким станицама вршити железницом, ради чега ступити у споразум са железничком инспекцијом.

5. Да патроле потребне јачине прокрстаре гребен Скопске Црне Горе, Качанички теснац и остале правце, којима су се трупе кретале, те да се сви заостали војници, комора и све остало одмах прикупи и упути у њихове команде.

6. Да надлежни команданти и окружни началници у сваком сумњивом случају непослушности месног становништва одмах узму таоце од највиђенијих и најутицајнијих људи и да, на случај нереди и побуне, и са таоцима и мештанима најстрожије поступе и примерно их казне.

7. Да команданти одмах предузму мере да по-пуне своје команде свима потребама.

8. Штаб ове команде полази 10. овог месеца у Урошевац“.

Сем тога наредио сам, да се и онај део штаба из Приштине врати и дође у Урошевац.

Непријатељ, по заузећу Скопља, није гонио, него се задржао на заузетим положајима, што је био знак да је претрпео много губитака, те није могао гонити.

О стању Трупа Нове Области по паду Скопља, послао сам Врховној Команди 10. октобра ово извешће:

„После пада Скопља непријатељ је гонио само ватром и ако је за напад на Скопље располагао знатно надмоћнијом снагом, око 1^{1/2} дивизије.¹

Наши предстражни делови из састава Брегалничке Дивизије 1. позива (П. пук са 3. брдском Дебанжевом батеријом) задржали су се на левој обали Муратовог потока и на коти 436 (XVI. кадровски пук са 3 француска брчка топа). Остали делови прикупили су се у главнину у Муратовом потоку.

Трупе Вардарске Дивизије 1. позива 10. овог месеца су у покрету за заузимање прелаза на Скопској Црној Гори, а XI. кадровски пук са Гиљанским одредом затвара Кончулски теснац, и наређено му је, да хитно упути један батаљон, који ће заузети прелаз Сефери на Скопској Црној Гори, где су се појавила нека непријатељска одељења.

На Вардарском одсеку један наш четнички од-

¹ Непријатељеве дивизије нису биле овако слабог састава и непотпуне формације као наше него потпуног састава и формације, као што је то и раније речено.

ред наступа од Криволака ка Штипу, а за тим делови француске војске заузимају тачке на левој обали Вардара.

XIV. пук, по извршеној смени, стигао је у Велес и придружио се II. пуку I. позива (3 батаљона).

Од Команданта Тетовског Одрода (XIII. кадровски пук), који је 8. овог месеца пошао из Велеса за Скопље десном обалом Вардара, још немам извештаја, и нисам још постигао везу са њима, али предузео сам све мере да је поставим.

Непријатељ се задржао пред нашим предстражама, а на фронту према Вардарској Дивизији I. позива виђена су нека непријатељска одељења код прелаза Сефери и према Кончулском теснацу; према Велесу виђена су 2—3 ескадрона коњице, 4 топа са 2 батаљона пешадије; у Штипу 200 добровољаца, а изгледа да у долини Лакавице нема непријатеља.

Где се непријатељ прикупља немам података.

Наредио сам:

Да Брегалничка Дивизија I. позива упорном одбраном штити јужни улаз у Качанички теснац и да у унутрашњости теснаца организује неколико линија одбране са наизменичним прихваћањем на случај потребе, а да за упорну одбрану спреми положај код Качаника.

Да Вардарска Дивизија I. позива продужи извршавање заузимања прелаза на Скопској Црној Гори и Кончулског теснаца и да упорно брани правце на одређеном јој одсеку.

Да се непотребни возови ешелонирају у позадини и теснаци очисте од коморе.

Да се путеви и правци, којима су се трупе и коморе кретале, прокрстаре патролама и заостали

прикупе и упуте у њихове команде, као и растурена спрема да се покупи.

Да се узму таоци из свију сумњивих места и да се сваки случај нереда и побуне најстрожије казни.

За извршење додељених задатака, како овој команди тако и потчињеним командама, потребно је да се све оне попуне људством, стоком, возовима и осталим потребама.

У том циљу молим да се одмах одреди и упуту један виши инжињерски официр за референта инжињерије ове команде;

Да се Брегалничка Дивизија и Вардарска Дивизија I. позива одмах попуне људством, јер су трупе сасвим ослабљене тако, да чете стварно броје по 40 до 50 људи;

Да се Вардарска и Брегалничка Дивизија I. позива појачају пољском брзометном артилеријом тако, да свака дивизија има по један дивизион од по 2—3 батерије, јер се уочљиво осећа недостатак у томе;

Да се свакој дивизији стави на расположење по један ескадрон коњице, пошто се осећа потпуно осуство коњице;

Да се Вардарској Дивизији I. позива одмах одреди и упуту референт артилерије, санитета и интендант;

Да се за штаб ове команде и Вардарску Дивизију I. позива одреди и одмах упуту по једно телеграфско и телефонско одељење, јер иначе нема могућности да се одржава веза између ове и потчињених јој конманада“.

Из овога се извешћа јасно види непотпуност формације и снабдевености Трупа Нове Области у

сваком погледу, па се из тога и из неуредног повлачења испред непријатеља са граничног фронта дâ закључити како је слабо било њихово морално стање, ред и дисциплина. То су управо биле ново формиране јединице са старешинским кадром, који је преостао из осталих јединица старих дивизија.

3. ОДБРАНА КАЧАНИЧКОГ И КОНЧУЛСКОГ ТЕСНАЦА СА СКОПСКОМ ЦРНОМ ГОРОМ НЕПОСРЕДНО А КОСОВА ПОЉА ПОСРЕДНО.

Скопска Црна Гора, са наслоним на Шар-планину југозападно и на огранке Гољака планине североисточно, образује јаку препону између Кумановске и Скопске равни с једне и Косовог Поља с друге стране.

Скопска Црна Гора с наслоним на Шар-планину чини Качанички теснац, а с наслоним на огранке Гољака планине чини Кончулски теснац. Прелази преко Скопске Црне Горе могући су само за људе и товарну стоку, а за пољску артилерију и возове не без претходне припреме. Од тих је прелаза најважнији онај од Прешева преко Сефери за Гиљане.

Према овоме пољска артилерија и возови су се могли кретати једино теснацем Качаничким и Кончулским у једном и у другом правцу. Качаничким теснацем протиче река Лепенац, а Кончулским теснацем река Биначка Морава. И кроз један и други теснац води добар пут, а сем тога кроз Качанички и железничка пруга Скопље—Митровица.

Оба су теснаца, везана Скопском Црном Гором, подесни за упорну одбрану. И према ситуацији, у којој се налазила целокупна српска војска са Трупама Нове Области, држање Скопске Црне Горе и

оба ова теснаца, после губитка Вардарске долине као везе са савезницима код Солуна, било је од пресудног значаја, да се не дозволи непријатељу да избије на Косово Поље иза леђа целој српској војсци у старим границама Србије и тиме јој пресече једину одступницу преко Албаније и југоисточног дела Црне Горе, чиме би била причињена друга „Косовска пропаст“.

Одбрана Скопске Црне Горе и ових теснаца олакшавала се попречним путем, који везује Урошевац са Гиљаном.

Незгода пак за упорну одбрану била је та, што се није имало на расположењу ни времена за спрему одбране као ни довољно снаге за овако дугачак фронт, а и ово што се имало, било је неспремно у материјалном погледу, растројено и поколебано у моралном и дисциплинском погледу.

Оцењујући у главноме овако значај Скопске Црне Горе и оба теснаца, ја сам предузео у границама људске моћи све мере, да не само одржим ову препону у својој власти, него и да ми она послужи и као ослонац за прелазак у напад и повраћај Скопља и долине Вардара, ако ми Врховна Команда буде могла за то ставити на расположење потребна појачања.

Шта сам све у том погледу и када предузимао видиће се из следећег излагања.

Командант Вардарске дивизије известио ме је под 11. октобром, да према мојој заповести од 9/10. октобра није могао заузети прелазе на Скопској Црној Гори због изнурености и малог броја трупа, нити пак може сада упутити трупе да заузму те прелазе.

Према оваквом стању наредио сам команданту ове дивизије, да, у цели одбране и заштите праваца, који воде преко Гиљана ка Приштини, организује одбрану Гиљана, а да у правцима прелаза преко Скопске Црне Горе упути довољно јака извидничка одељења са задатком, да извиде и извештају је ли и које прелазе на Скопској Црној Гори заузео непријатељ, који су још незаузети и колика је непријатељска снага на појединим заузетим прелазима, ако буду заузети. Све незаузете прелазе, да одмах заузме, и да заузете прелазе поврати, у колико за то буде имао снаге. Сем тога да обезбеди слободан саобраћај путем Урошевац—Гиљане.

Командант Вардарске Дивизије I. позива, по његовом извештају, који ми је послао, прикупио је и располагао сада са оволиком снагом: XVIII. кадровски пеш. пук 250 бораца, XII. пеш. пук III. позива око 300 бораца, XII. пук II. позива од 2 батаљона 750 бораца. И то све ранијим борбама заморено, изнурено и растројено, а у знатној мери и деморалисано, као што је то и показао XII. пук II. позива, напуштајући свој положај Колник без борбе.

С погледом на овакво стање ове дивизије као и на стање Брегалничке Дивизије, које није било знатно боље, послао сам 11. октобра овакав извештај Врховној Команди:

„На фронту Брегалничке Дивизије ноћ 10/11. октобра прошла без догађаја и никаква нова опажања о непријатељу нису примећена.

На фронту Вардарске Дивизије непријатељ је 10. овог месеца око 1 часа по подне напао на Гиљански одред у Кончулском теснацу снагом јачине пешадијског пука са 2 батерије и 2 чете (вероватно

добровољаца). Борба се упорно водила, резултат непознат.

Командант Гиљанског Одрета тражио је појачање и командант Вардарске Дивизије упутио му је XVIII. пук јачине 250 бораца са једним митраљезом и 2 француска брчка топа, који су 11. овог месеца у 6 часова јутра одмаршовали у Доморовце са задатком, да се командант споразуме са Командантом Гиљанског одрета и предузму мере да се положај одржи. На случај да се положај не могне одржати Командант Вардарске Дивизије наредио је, да се борба поново прими на положају на утоку Лесковице (Криве реке) у Бинчу Мораву.

По извештају мештана 10. ов. мес. виђене су непријатељске коњичке патроле и наоружани Арнаути јужно од Гиљана, око села Пасјана и Лаштице, где је било и пушкарања са месним становништвом.

Командант Вардарске Дивизије због овога наредио је, да 2 батаљона XII. пука II. позива са 4. брчком брзометном батеријом одмах заузму и утврде положај између реке Ливоча и Гиљанског потока и да са патролама извиђају у правцу Сеферског прелаза, протерујући слабија одељења, која су се појавила око Пасјана, Липовице и Мучибабе“. —

Према развоју догађаја опет сам следећег дана, 12. октобра послао Врховној Команди следећи извештај из кога се види целокупна ситуација Трупа Нове Области:

„На фронту Брегалничке Дивизије I. позива непријатељ је у току 11. овог месеца извиђао коњичким и пешадијским извиђачким одељењима, која су се појавила и на десној обали Лепенца. По једном

извештају непријатељ се у Скопљу знатно појачао нарочито у артиљерији и коњици.

12. овог месеца, око 5 часова јутра, непријатељ је отпочео напад на улаз у Качанички теснац. Предњи делови III. кадровског пука на десној обали Муратовог потока повлаче се под борбом; једна јача непријатељска колона напада на Чучерске положаје (изворни део Муратовог потока), а на десној обали Лепенца почиње пушчана ватра.

По исказу једног заробљеника непријатељски 11. и 24. пешадијски пук нападају левом обалом Лепенца, а 32. пук десном обалом. Заробљеник даље вели, да непријатељ има пољских топова свега 5, а више брдских, но не зна колико.

Од Команданта Вардарске Дивизије добијени су извештаји, да се штаб XI. пука повукао из Глоговца у правцу Макреша, а батаљони са Кончула и Дуплице да су се, у току ноћи 10/11. овог месеца, пребацили на леву обалу Бинче Мораве и одступају ка Гиљану из непознатих узрока.

XVIII. кадровски пук, који је био упућен у Доморовце са 2 брцка француска топа и једним митраљезом да потпомогне Гиљански одред, такође је у одступању Кривом реком.

11. октобра у 6 часова и 30 минута по подне Командант Вардарске Дивизије наредио је, да се Гиљански Одред прикупи на линији Чука — к. 940 — Ропотивни Луг, а XVIII. пук на коси северно од села Дреновца са задатком заштите правца Кривом реком.

Да II. пук III. позива од 2 батаљона држи Буковичку планину.

XII. пук III. позива (2 батаљона) да држи положај јужно од Гиљана. Остала 2 батаљона овога

пука упућена су 11. овог месеца у јутру из Качаника да уђу у састав свога пука, а два пољска топа који су штитили мостове код Зеленикова, упућена су 11. овог месеца у подне у Гиљане, где да се ставе на расположење Команданту Вардарске Дивизије.

Једна чета XII. пука III. позива 12. овог месеца у 3 часа јутра упућена је на положај јужно од села Деваја са задатком, да штити комуникацију Гиљане — Ново Село, и патролама да извиђа у правцу села Бинча—Љубиште—Збровце—Лешница, где су се појавили качаци и бугарске комите.

Оделење наших комита и жандарма упућено ка прелазу Мучибаба, протерало је из села Пасјана бугарске комите, качаке и слаба непријатељска оделења.

На фронту Вардарског одсека груписано је за одбрану правца Велес—Прилеп:

Над самом вароши на левој обали Топалке:

II. пук 1. позива (3 батаљона са 2 митраљеза) са једном четом на коти 965 западно од села Карабуниште,

6 пољских Дебанжових топова,

2 брцка брзометна топа,

На десној обали Тополке:

XIV. кадровски пук (2 батаљона) и 2 брцка брзометна топа.

Савезничке трупе су код железничке станице Градско, а њихове патроле долазе до утоке реке Бабуне.

Према Криволаку виђене су 9. овог месеца непријатељске коњичке патроле.

Непријатељски напад на Французе код Татарли 10. овог месеца одбијен је и борба се повољно води за Французе.

У току 11. овог месеца на фронту Вардарског одсека непријатељ није ништа предузимао.

Тетовски одред (XIII. кадровски пук, 2 митра-леза, 4 Дебанжова брчка топа VI. батерије) у току 10. овог месеца вршио је покрет ка Китки (к. 1435). Докле је одред стигао у току 10. и 11. овог месеца немам извештаја. Везу са Брегалничком Дивизијом није ухватио.

Командант Битољске Дивизијске области извештава, да је издао наређење команданту Тетовског одреда да затвори правац Скопље—Тетово.

За затварање овог правца, док не стигне XIII. пук, предузете су ове мере:

11. овог месеца командант тетовске окружне команде упутио је једну чету од 150 бораца са 2 резервна официра да држи линију Групчин—Калдрми—Лешница—Локва и да шаље патроле у правцу Скопља до на 10 километара од ове линије.

У току 11. овог месеца на правцу Скопље—Тетово није ништа примећено сем мањих група Арнаута и Турака пљачкаша, од којих су 9 ухваћени.

За појачање Тетовског одреда Командант Албанског одреда¹ упутио је 10. овог месеца из Дебра за Гостивар преко Маврових Ханова 3 пољска Дебанжова топа.

Команданту Тетовског пуковског округа наређено је да пошаље поуздане људе, да пресретну XIII. пук и да га најкраћим путем изведу на правац Скопље—Тетово.

У борби код Скопља једна 12см. хаубица демон-

¹ Албански одред слабије јачине имао је задатак више да одржава ред и да спречава упаде Арнаута преко наше границе

тована је и остала на положају. Од осталих 3 хаубице две су оштећене и неупотребљиве, а за једну има још око 200 метака.

Намеран сам да од 4 турска пољска брзометна топа и ове једне хаубице и људства хаубичке батерије образујем пољску брзометну батерију, која сада располаже са 700 метака.

За потпуно формирану шкодину брзку брзометну батерију имам људства, стоке и 800 метака, али топове, које сам послао у Управу Војно-техничких Завода на оправку, још нисам добио.

Ја ћу се 12. овог месеца пре подне налазити код трупа на положајима на правцу Гиљане—Кончулски теснац, а тога дана по подне вратићу се у Урошевац“. —

Повлачење трупа Вардарске Дивизије I. позива са њихових положаја уназад проузроковао је командант 1-ог батаљона XI. пука кадровског мајор М. П. на начин како је то изложено у овој мојој наредби:

„Командант 1-ог батаљона XI. кадровског пука мајор М. П. (исписано је цело име и презиме. Овде га не исписујем из обзира што је још у служби и што је амнестиран 1920. године) добио је од свога команданта заповест, да са повереним му батаљоном оде, и поседне на Скопској Црној Гори прелаз Сефери (1050).

Он, не само да није извршио ту заповест, него је са извесног одстојања од Сефери, не испалив ни један метак, вратио свој батаљон и са њиме побегао у село Глоговце, и, пошто се ту није десио командант XI. пука, већ негде на положају, заповедио је пуковскоме штабу и осталим деловима XI. пешадијског пука, да одступе ка селу Макрешу, тврдећи

да је непријатељ прешао преко Сефери са снагом од једне дивизије и много артилерије, и да се спушта ка селу Пасјану — што у ствари није било истина. А кад је стигао Командант пука, њему је поред осталог казао и то, да је Командант Дивизије са целим штабом одступио из Гиљана ка Приштини.

Ово нагло безузрочно повлачење и одступање XI. пешадијског пука, изазвано плашљивом малодушношћу једног команданта батаљона, изазвало је забуну и пометњу, и повукло са собом и остале делове Вардарске Дивизије и десно и лево са целе линије Скопске Црне Горе и Кончулског теснаца на леву обалу Биначке Мораве.

Сазнавши за ово безразложно и погубно одступање Командант Вардарске Дивизије одмах је предузео брзе одговарајуће мере, те је трупе поново вратио на њихове положаје и предупредио опасне последице.

Овај безпримерни поступак страшљивог мајора М. П., који је могао имати недогледне зле последице, да није благовремено спречен, давао је разлога за кратку личну расправу са проузроковачем од стране надлежног му старешине, у циљу сиречавања злих последица и моралног уздигнућа војничкога духа и присебности код трупа на овај начин поколебаних и упућених на растројство и расуло; а што се тако што није догодило, објашњава се само одсуством непосредно претпостављеног у моменту самог извршења дела, те се има оставити редовној судској расправи, која за таква кукавичка и по отаџбину и војску опасна дела прописује смртну казну, коју кривац има да очекује, пошто сам наредио да

се стави у притвор до коначне расправе његове кривице.

Да се овакви, по углед војске и безбедност отаџбине, опасни случајеви не би понављали, наређујем: да ни један војник, ма кога чина и положаја, без нарочите заповести претпостављенога, не сме напустити своје место и положај; да сваки добијени задатак извршује до крајњих граница своје моћи; ако се добије задатак, да се нека тачка или положај заузме, као што је био предњи случај са прелазом Сефери, па се у истини деси, да га је непријатељ већ заузео, онда се таква тачка, односно положај има заузети борбом, а не да се наређени задатак напушта и назад враћа и бега. Одступање суседних делова не сме бити повод за напуштање свога места и положаја, већ баш треба обратно т.ј. треба нападати и истрајати на своме положају и тиме потпомоћи суседне делове, да се задрже и понова протерају непријатеља.

Најстрожије заповедам свима претпостављеним старешинама да за време трајања борбе са лицима која бегају са бојишта или која својим кукавичким држањем и плашљивошћу распростиру страх и изазивају панику и расуло, врше безусловно кратку и личну расправу т.ј. да убију на лицу места; уклањајући на тај начин узроке опасности од пораза, који може услед тога наступити, и упућујући на тај начин свакога, да савесно и безусловно врши своју дужност на бојишту у духу ове наредбе, чиме ће се поуздано избећи опасност давања повода осталима да бегају или распростиру страх међу војницима и неред у трупи.

Ко се од надлежних претпостављених старе-

шина у овом погледу буде огрешио о ову заповест и не буде у овом погледу вршио до скрупула своју дужност, биће и сам подвргнут истој одговорности и казни као и кривац за зле последице које би наступиле.

У борби, где су у питању животни интереси и опстанак отаџбине, не треба ни мислити на одступање и повлачење испред непријатеља, већ на напад и победу.

У овим судбоносним тренутцима Краљ и Отаџбина очекују од нас официра крајње пожртвовање, самопрегоревање и одважно залагање претходећи својим војницима примером храбрости и одважности за спас угрожене нам миле отаџбине.

Прегнимо дакле сви на посао и вршимо своју свету дужност у служби Отаџбине до краја“. —

Поводом овога случаја, који је могао имати веома кобних последица не само по Трупe Нове Области него и по целу осталу српску војску, да су Бугари осетили ово повлачење и да су се кренули напред, пре но што су трупе Вардарске Дивизије заустављене у свом одступању и враћене назад на њихове положаје, — одмах сам отишао на лице места и обишао све трупе с једног крила положаја на друго, бодрио их да одважно и предано врше своју свету дужност у одбрани своје Отаџбине, на шта су и заклетву положили.

При повратку са предњих положаја са Командантом Дивизије пуковником Драгутином Милутиновићем и његовим началником ђ-штаба потпуковником Гргурем Ристићем, срео сам 1-ви батаљон XI пука да се и он враћа на своје место, где је раније био упућен, али његовог команданта мајора М. П.

није било са њиме. Фаталност је хтела, да се он и у том тренутку налазио још даље од уображене непријатељске дивизије позади свога батаљона.

При пролазу поред батаљона упитао сам официре, где је командант. Али ми нису умели казати где је и због чега, него су ми одговорили само, да је остао позади.

Продужујући даље пут ка Гиљану сретнемо напослетку и мајора М. П. за кога ми рече Командант Дивизије: то је командант 1-ог батаљона XI пука мајор М. П. јер га ја нисам познавао.

У том тренутку, при помисли на страшне последице, које су могле наступити од таквога његовога кукавичког поступка и видећи га да још ни сада не предњачи батаљону у наступању него иде позади, узавре ми сва крв од узрујаности, да се нисам могао уздржати, нити собом владати. Зауставим га, призовем к себи и упитам: „Зашто сте побегли са батаљоном и покренули на бегство и остале трупе дивизије?“ Он промуца нешто у своје оправдање о некаквој великој непријатељској снази, која се спуштала преко прелаза Сефери ка Гиљану. И кад га ја упитам, па где је та велика снага кад смо, ето ми ту, трупе враћене на своје положаје а од непријатеља нигде никога нема?! Одговори да не зна.

Ван себе од потреса оваквим његовим поступком, више се нисам могао уздржати, него узвикнем: „Ви сте, мајоре, кукавица и плашљивац“, и одманем руком од себе, при чему се коњ на коме сам јашио узнемири и помери ближе њему, те га дохватим руком по лицу, тако да му је потекла крв из носа. Затим наредим Команданту Дивизије да га одмах

стражарно спроведе и стави у притвор, и поведе истрагу над њиме. —

Јако жалим и сада што се нисам могао савладати и остати хладнокрван. Али, кад се узме у призрење моје безмерно залагање и излагање, да се поврати ред, дисциплина и морална снага код трупа за отпор непријатељу да не избије на Косово Поље, и кад се узме у призрење овај беспримерни поступак овог официра, који је ишао у прилог непријатељској намери, — теши ме то, да ће свако увидети, да би се тешко ма ко, на моме месту, могао уздржати и остати хладнокрван, те ће ме то у неколико извинити у очима искрених патриота.

Скоро у исто време, кад се ово дешавало код Вардарске Дивизије, на фронту Брегалничке Дивизије непријатељ, користећи се маглom, отпочне привидан напад на фронт, а упути једну колону савим теснацем, путем поред железничке пруге. Ова колона брзим својим покретом изненади наше делове у теснацу, потисне их у неред у назад и брзо доспе до самога Качаника.

Доспев пред Качаник ова колона отвори пушчану ватру.

По исказу појединих војника, који су одступили испред ове колоне, непријатељски предњи делови били су се пресвукли у одело наших жандарма и тако су се речним коритом, путем и железничком пругом приближили нашим трупам и изненадили их.

Следећега дана, 13. октобра, непријатељ је наставио свој напад теснацем на Црвени Брег, где је Командант Дивизије био развио своју резерву од једнога батаљона са 2 брцка топа. Тога дана по подне, кад се непријатељ већ приближио положају

Црвени Брег, жандарми и граничари, који су ту били на положају, уз остале трупе, почели су напуштати положај и одступати.

Због овога је Командант Дивизије био принуђен да повуче своју резерву на позадни положај: Алијас — Стари Качаник.

Док се ово дешавало у самоме теснацу, пукови, који су били на падинама с десне и леве стране улаза у теснац, у место да са своје стране нападну ту непријатељску дрску колону у један и други њен бок и да је олако потпуно униште, — они хитно и у нeredу одступе назад падинама теснаца тако, да се XVI. пук могао зауставити и прикупити тек при излазу из теснаца код села Сојева, III. пук и један батаљон II. пука код Урошевца, а о XX. пуку још се није имало извешћа.

Поводом ове немиле појаве наредио сам одмах Команданту Вардарске Дивизије, да ми од својих трупа код Гиљана одвоји и одмах упути привремено у село Сојеви један пук пешадије са 2 брчка топа, а Команданту Брегалничке Дивизије наредио сам, да пошто пото задржи надирање непријатеља теснацем.

Кад се ситуација мало боље расветлила и увидео се неоправдан узрок одступању дивизије, издао сам команданту ове дивизије, 13. октобра, овакво наређење:

„Наређујем Команданту да ред у својој дивизији, под својом личном одговорношћу, поврати и предузме све мере, да поврати Качаник и да трупе заузму положаје, које су јутрос (13. овог месеца) држале.

Команданту места Урошевац, наређено је, да на северном излазу из теснаца Качаничког запречи

бегунцима пролаз кроз Урошевац и да све бегунце упућује томе команданту на Црвени Брег.

Данас је упућена једна чета у село Сојево и Камену Главу ради одржавања реда међу тамошњим Арнаутима“. —

Следећега дана отишао сам и обишао трупе Брегалничке Дивизије подстрекавајући их и говором и личним истицањем на савесно и одважно вршење дужности према Краљу и угроженој Отаџбини.

Поводом оваквог упуштања Качаничког теснаца послао сам Врховној Команди под 16. октобром са ЂБр. 9871 овакво извешће:

„Упуштање Качаничког теснаца, тако рећи без отпора, бацило је веома неповољну и ружну сенку на ову дивизију, да ја нисам могао и не могу да пређем преко овог догађаја, а да лабавост, нехат и малодушност официра не жигошем и не потстрекнем их, да се тргну и приберу, како би се у будуће овако што онемогућило.

У тој цељи издао сам следећу наредбу:

„Мојом заповешћу од 10. овог месеца ЂБр. 9714 наредио сам Брегалничкој дивизији упорну одбрану теснаца Качаничког.

Дивизија, не само да га није упорно бранила него га је срамно упустила. За ово носе одговорност све старешине ове дивизије, међу којима прво место заузимају команданти пукова, јер, кад је непријатељ, услед неправилног и непотпуног затварања улаза у теснац, дрско продро у његову унутрашњост самом долином Лепенца (Неродимке), железничком пругом и путем, у место да га са својих узвишених положаја нападне у бокове и из позадине и коначно га угуше и униште у оној тескоби, — они бегају

са својим пуковима стрмим странама Качаничких коса и растројавају своје пукове, не мислећи на победу, која им се тако згодно нудила, него на уображену опасност и на сопствено спасавање, радећи баш оно што непријатељ жели и што иде њему у прилог а на велику штету и срамоту нашу.

Ја очекујем од свију старешина, а највише од команданата пукова, да у будућим операцијама оперу ову мрљу са свога образа и са нашег оружја, управљајући све своје мисли на победу, јер то очекује и Краљ и Отаџбина.

Да се ова наредба саопшти свима официрима, а официрима Брегалничке Дивизије 1. позива и на потпис“.

Сматрам за дужност и за потребно, да о овоме моме поступку известим Врховну Команду знања ради“.

Ова моја наредба била је од врло повољног утицаја на позније држање и рад свију официра уопште, а нарочито официра Брегалничке Дивизије, и особито ми је мило што могу утврдити, да су опрали ону мрљу, која је била пала на њихов образ и наше оружје, јер су са својим војницима јуначки издржали до краја и спречили Бугарима, да не продру Качаничким теснацем у Косово Поље све док наша цела војска није одступила преко њега. —

* * *

Поред свију чисто оперативних тешкоћа, наступиле су и тешкоће у погледу рђавих путова и саобраћаја по њима, те сам морао да предузимам нарочите мере за поправку путова: Урошевац—Гиљане; Гиљане—Приштина; Приштина—Урошевац; Приштина—Вучитрн—Митровица.

У недостатку телеграфских и телефонских оде-лења за одржавање везе са трупима на овако ши-роком фронту, тражио сам од Врховне Команде, да ми упути три ескадрона коњице, које би употребио и за даљно извиђање.

У погледу изненадног непријатељског напада издао сам и овакву наредбу под 14. октобром:

„Досадашњим начином дејства Бугари су и сада као и раније показали, да се за препаде радо и че-сто користе рђавим временом, маглом и ноћу, и то у толико пре и више у колико је време горе, магла гушћа, а ноћ тамнија.

Скрећем пажњу командантима на овај и ова-кав начин бугарскога дејства и препада, те да наређују што већу опрезу, да ни у коме случају наше трупе нигде и никада не буду изненађене“. --

Опазио сам да се многе старешине задовоља-вају тиме, што су издали извесна наређења не во-дећи рачуна о њиховом извршењу, те сам поводом тога издао ово наређење:

„Уверио сам се да поједини команданти, старе-шине завода, надлештава, установа и уопште прет-постављене старешине сматрају, да су извршили до-бијено наређење, ако су га својим потчињенима само саопштили и дали им упутство, рачунајући да су тиме учинили све, што им је била дужност да учине.

Наша службена правила, прописи и уредбе о положају и надлежности, као и казнени војни зако-ник стављају у дужност свима претпостављенима старешинама, да свима срествима настану, да се из-дата наређења потпуно и на време извршују, а према оним потчињенима, који не извршују наређења, пре-дузимају строге мере.

Прилике и околности, у којима се наша отаџбина налази, захтевају од свакога појединца, да уради не само оно што правила, прописи и закони налажу за његов службени положај, већ да се сваки заложит својом снагом и средствима, те да учини и све оно што иде у прилог успеху и победи над непријатељем.

У циљу да би издата наређења била тачно и потпуно извршена, без чега се не може доћи до победе над непријатељем, наређујем: да сваки старешина у кругу своје власти и надлежности, а у духу постојећих службених правила, прописа уредаба и закона, настане, да се свако његово наређење најенергичније изврши и да се непрестано стара и предузима све мере и средства којима располаже, да се од више власти издана наређења такође на време извршавају и да за све случајеве неизвршења или лабавог и непотпуног извршења најстрожије по надлежности поступа, чинећи одговорним и оне старешине, који су имали дужност да контролишу то извршење, па га нису контролисали“. —

Због неодржавања реда при саобраћају по путовима био сам принуђен да издам овакво наређење:

„Лично сам се уверио да се саобраћај на путовима не одржава по одредбама Ратне Службе, јер трупе и коморе не иду десном страном пута, већ у кретању заузимају целу ширину пута.

Свима су старешинама познате све штетне последице, које настају услед застоја при мимоилажењу и сустизању, кад се трупе и коморе не крећу десном страном пута него целом ширином пута; па кад и поред свега тога ипак дозвољавају такав рад,

значи, да не воде довољан надзор над својим јединицама.

Наређујем: да се трупе и коморе крећу увек путем на начин како то преписују одредбе Ратне Службе, и свакога старешину, чија се јединица не буде кретала прописаним начином, узимаћу на одговор и са њим најстрожије поступити за неизвршивање прописа Ратне Службе и овога мога наређења.

Надлежни команданти саопштиће ово наређење свима својим потчињеним трупним јединицама и коморама како оперативних јединица, тако и станичних комора, па са кривцима против овог наређења најстрожије поступати, а старешине комора, које не буду извршивале ово наређење, преводити у борце, а на њихова места постављати старешине из редова бораца, који су физички слаби“. —

Због непотпуног издавања и саопштавања заповести, неодржавања узајамне везе и непотпомагања узајамног, морао сам издати овакву наредбу:

„Уверио сам се, да претпостављене старешине не издају потпуне, јасне и одређене заповести, нити означају место, где ће се налазити старешина за време марша, борбе и становања у смислу прописа Ратне Службе.

Затим ниже старешине, пошто приме заповест од претпостављенога за марш, борбу ит.д. не саопштавају је у довољној потпуности даље до редова, због чега ниже старешине и војници нису као што треба обавештени о своме задатку, да би могли свесно и потпуно вршити своје дужности.

Да се у будуће овако што не би дешавало, препоручујем најозбиљније свима и свакоме, да се у

овом погледу тачно придржавају прописа и упута Ратне Службе.

Сем предњега уверио сам се, да се веома мало пажње обраћа за одржавање везе са својим претпостављеним старешинама и са суседним деловима, као што се ни претпостављене старешине не старају довољно да са своје стране потпомажу то одржавање веза, те услед тога за време борбе и нема узајамног потпомагања, што је од веома злих и штетних последица

На све ово скрећем свима озбиљно пажњу и захтевам, да се у овако озбиљном времену води строгог рачуна о вези, извиђању, извештавању и узајамном потпомагању.

Свако небрежење и у овом погледу строго ћу осуђивати“. —

И ако сам осећао јаку потребу непрестано да имам на своме расположењу армијску резерву, да би средством ње могао јаче утицати на ток бораба на овако широком фронту, опет је до сада нисам могао издвојити из дивизија због њихове бројне слабости. Тек сам 14. октобра образовао армијску резерву од једнога пешадијскога пука и једне батерије и поставио је позади левог крила Брегалничке Дивизије, у близини села Белграце.

* * *

Услед мога непрестаног обиласка трупа на полагајима, опомињања, храбрења, поучавања, као и услед издатих строгих заповести и наредаба почели су и војници и официри да мање мисле на одступање и уклањање испред непријатеља, а више на одбрану и отпор непријатељском даљем продирању, те се почело побољшавати морално стање, повра-

ћати ред и дисциплина, па и активно сузбијати непријатељски истакнути делови.

Ово је допринело да су дивизије 16. октобра могле заузети и држати ову линију:

Брегалничка: Алијас—Стари Качаник—Белиграце ;

Вардарска: са упућеним јаким извиђачким деловима ка прелазима Сефери, Мучибаба, а сем тога заузела је источни излаз из Кончулског теснаца потиснув непријатеља који га је држао.

Са Командантом Битољске Дивизијске Области, пуковником Душаном Васићем, који је командовао деловима раније издвојеним за заштиту Битоља, Гостивара и Тетова, слабо се могла одржавати веза због губитка Скопља и потискивања тих делова даље од Вардара.

О дејству Француза у долини Вардара, у околини Ђевђелије није се имало података, нити се њихов утицај ма и најмање осећао. Дакле, нада на помоћ од стране наших савезника са те као и са руске стране потпуно је исчезла, — били смо потпуно остављени сами себи противу несравњено надмоћнијих наших непријатеља. —

* * *

Према ранијем извештају Врховне Команде да ми упућује у појачање Моравску Дивизију I. позива, добио сам извештај, да ће штаб ове дивизије стићи сутра, 17. октобра, у Приштину, а њен дивизијски коњички пук да ће ноћас, 16. октобра, заноћити у Приштини и сутра стићи у Урошевац. Остали пак делови ове дивизије заноћиће вечерас на просторији Тулари—Лебане. —

* * *

Са дубљим продирањем непријатељске војске у нашу страну све се јачи покрет почео осећати међу арнаутским становништвом. Почели су се појављивати качаци, придружујући се бугарској војсци и комитама, и нападајући хришћанско становништво и позадину наше војске. Сем тога дешавало се да се побуни и по неко село арнаутско у захвату наше војске, одричући послушност властима и пребегавајући к непријатељу, сматрајући га као свога савезника. Због овога сам морао да наређујем предузимање строгих мера противу свију тих изгредника. —

* * *

У току 17. и 18. октобра непријатељ је почео јаче нападати на фронт обеју дивизија, а у исто време појавило се више његових одељења са комитама и качацима скоро на целој северозападној падини Скопске Црне Горе, угрожавајући јако саобраћај путем Урошевац—Гиљане.

За обезбеђење саобраћаја овим путем, дуж кога су биле постављене релејне станице од жандарма, и за протеривање тих непријатељских делова морао сам армијску резерву ставити на расположење Вардарској Дивизији.

Сем тога упутио сам и моравски дивизијски коњички пук, који је био стигао у Урошевац, тим путем, да га јаче обезбеди, да потпомогне пешадији протеривање непријатељских делова и да извиди све путове и стазе, који воде из долине Биначке Мораве преко Скопске Црне Горе. Ово извиђање путова и стаза било ми је потребно и због тога, што сам намеравао, кад добијем потребна појачања од Врховне Команде, да предузнем напад, да повратим

Скопље и да успоставим везу долином Вардара са нашим савезницима. —

Вардарска Дивизија није могла одржати источни излаз из Кончулског теснаца противу непријатељског напада, него су се њени делови одатле морали повући, на раније своје положаје: Дуплица—Биљача (720).

Од трупа непријатељских могло се до сада утврдити, да су противу Вардарске Дивизије дејствовали ови пукови: 32-ги, 45-ти и 46-ти, а противу Брегалничке: 11-ти, 24-ти и 25-ти из састава III. Балканске Дивизије, а о другим присутним деловима нису се могли добити податци.

Под 19. октобром наредио сам да се Моравска Дивизија I. позива прикупи код Гиљана 21. октобра по подне, пошто претходно упути један пешадијски пук и једну батерију у Урошевац као армијску резерву на моје расположење. А сем тога, пошто је она била много боље формирана и снабдевена артилеријом и свима осталим деловима, наредио сам јој, да понешто од тога издвоји и да осталим двама дивизијама, те да се и оне, колико толико, боље успособе за дејство.

Пратећи непрестано на лицу места ток и начин борбе као и обострани поступак у случају успеха или неуспеха, нашао сам за потребно, да издам трупама ово упуство:

„Пало ми је у очи, да се већина наших официра, пошто одбију непријатељев напад, ограничавају само на гонење ватром, не прелазећи у против напад и гонење живом снагом — бар једним делом од целокупне снаге, ако ситуација није подесна за гонење целом снагом.

Официри треба да знају, да је морал код не-

пријатељевих војника, кад буду одбијени у нападу, јако поколебан, и још кад осете и виде да ми прелазимо у напад и гонење, онда обично не треба много па да се потпуно растроје и даду у бегство. Ово је у толико осетније и опасније у колико је напад био јачи и непријатељ био јаче ангажован, јер му је тада и ред јаче поремећен, *а нарочито још у покривеном земљишту и кад је рђаво време, магла и ноћу.*

О овоме сваки старешина треба да убеђује своје војнике и убеди их.

Обратно пак, на случај нашег неуспеха у нападу, убедити војнике, да је најбоље: чим би непријатељ пошао да гони, стати на првом погодном месту и дочекати га ватром и ножем, групишући се око својих старешина.

При наступању у планинском и шумовитом земљишту, најбоље је наступати у више колона са обезбеђеним челима, па ако која суседна колона наиђе на отпор, остале колоне не треба да стану и да чекају, док та колона савлада отпор, него да продуже кретање и гледају, да својом ватром и кретањем загрозе боку и позадини непријатеља, који ставља отпор.

Старешине треба да убеде своје војнике, да се добра војска никада не боји за своје бокове и позадину, јер ма с које стране да се појави непријатељ, треба се само окренути у ту страну к њему и дочекати га одважно ватром и ножем, пошто на тај начин то што је дотле било бок и позадина, одмах постаје фронт, а непријатељ који обилази и сам је обиђен, јер сам излаже свој бок и позадину,

па га само треба смело и снажно напасти, па нам је победа обезбеђена.

Мислити увек на напад и победу, а не на одступање, па ћемо и побеђивати и непријатељу страх задавати“.—

Често се дешава да се усмена заповест не схвати и не запамти као што треба, те сам због тога морао издати овакву заповест:

„Приметио сам да многе старешине, кад издају усмену заповест или какво наређење, не траже од свога потчињенога, било официра, подофицира или редова, да то понови, како би се старешина уверио, да је заповест, односно наређење, добро схваћено и запамћено, јер усљед добро несхваћене и незапамћене заповести или наређења настају рђаве последице.

Чинићу одговорним свакога старешину, који се не буде строго придржавао овога, а ово је и Ратном Службом прописано.

Све ће старешине енергично настати да се ова наредба приведе у дело и уобичаји“.—

У вези својих ранијих наредаба о држању официра у борби био сам принуђен да издам под 19. октобром и ову наредбу:

„Из извештаја Команданта XII. пука III. позива од 17. овог месеца ПоврБр. 626, датог ми по моме наређењу од 16. овог месеца, сазнао сам: да је резервни пешадијски мајор Н. И. командант 2-ог батаљона, коме је од стране команданта пука био поверен за одбрану положај Велики Мерћез североисточно од Криве Паланке, напустио тај положај без заповести и без знања предпостављеног, па се задржао тек у Прешеву (80 километара у назад). Оваквим

својим поступком мајор Н. И. јучинио је злочин према војсци. Стога сам наредио, да се одмах разреши командантске дужности, стави у притвор и предузму против њега нужне судске мере, да искуси сву строгост законску предвиђену за оваква дела.

Достављајући официрима и ову наредбу, ја их поново позивам, као командант, у интересу војске и угрожене Отаџбине, и као старији друг у интересу самих официра и њихових породица, да имају пред очима и овај рђав пример и не допусте себи ништа што би и најмање горњем случају било слично. Егзерцирна правила, правила службе, судски закон и моје досадашње наредбе једногласно и императивно налажу, да нико из борбе без заповести не сме одступити и да су све старешине дужне уложити крајњу енергију, жртвујући се нештедимице, те да на бојишту удејствују пуну санкцију ових одредаба, ради чега им правила и закони стављају разна и крајња средства на расположење. Старешине ће бити у стању да ово увек постигну, ако буду претходили својим потчињенима примером како ваља мрети за Отаџбину.

Дужности, које је у овим данима доделила судба официрима, јесу најтеже и најмучније, које официрима у рату падају у део, али су зато ипак те дужности пуне части, које се до потпуности могу обавити. И од нас наш народ с правом очекује да их до потпуности обавимо, јер смо се ми заклели пред Богом и људима да ћемо Краља и Отаџбину јуначки бранити и да ћемо заповести свију претпостављених старешина дословно извршавати.

Ја ћу се радовати, ако будем био у стању, да што већем броју официра признам, да су своје ду-

жности у борбама примерно обавили, и ова моја признања биће у већини случајева на лицу места констатована и доведена у везу са уредбом о одликовању и законом о устројству војске.

Ова наредба има се саопштити на потпис свима официрима подручних ми трупа“. —

Сем раније поменутих непријатељских пукова утврђено је 20. октобра и присуство 32-ог бугарског пешачкога пука.

У току овога дана стигла је у Приштину Моравска Дивизија I. позива под командом пуковника Стевана Миловановића, чији је началник ђенералштаба ђенералштабни пуковник Емило Белић. Због јаке заморености и исцрпљености трупа ове дивизије, усљед тешких маршева по веома рђавим путовима, морао сам, по представци њеног команданта, дати јој, један дан одмора, стим да ћу је обићи сутра 21. октобра.

У току 19. и 20. октобра водиле су се омање борбе на целој фронту, и непријатељ је успео да потисне наше делове са Карпине планине на леву обалу Криве реке.

* * *

Арбанаси
Поред појаве качака и побуне Арнаута почели су се дешавати нереди и пљачке и од стране наших војника и коморџија, усљед чега сам издао овакву наредбу под 20. октобром Бр. 4:

„Пљачкање и тумарање по селима од стране војника, а нарочито коморџија, позади бојишта узима све већега маха. Поред тога што пљачкање и тумарање по селима штетно утиче на ред и дисциплину у војсци, оно у Новој Области може имати рђавих

посљедица за целу војску и земљу. Стога наређујем, да све старешине, а нарочито старешине комора свима срествима настану, да се пљачкање и тумарање по селима сузбије; ако се покажу недовољна легална средства за то, употребити и батине. Сем тога све коморције које се ухвате у пљачци и тумарању по селима, упућивати одмах у чете као борце, а на њихова места одређивати телесно слабије а честите војнике. Старешине комора, чије коморције пљачкају такође смењивати и упућивати у чете, а на њихова места одређивати телесно слабије офицере и подофицере. О сменама ове врсте извештавати одмах и ову команду.

Све старешине настаће свима силама, да се ова наредба свима војницима и коморцијама саопшти и у дело приведе“.

* * *

Командант моравског дивизијског коњичког пука потпуковник Младен Лукићевић, коме сам поверио обезбеђење саобраћаја путем Урошевац—Гиљане и извиђање путова и стаза преко Скопске Црне Горе, вршио је овај свој задатак умешно, предано и успешно, да сам се нашао побуђен, да га јавном наредбом похвалим овако:

„Врло сам задовољан досадашњим радом Команданта Моравског Дивизијског Коњичког пука, коњичког потпуковника Младена Лукићевића и сматрам за пријатну дужност, да њега и његов пук овим похвалим.

Нека се ова наредба саопшти свима трупима Нове Ообласти“.—

После толиких досадашњих мојих опорих наредаба, које сам био принуђен да издајем о невршењу

дужности од стране појединих официра, једва једна похвална!

21. октобра обишао сам трупе Моравске Дивизије I. позива у биваку јужно од Приштине и поздравио их са напоменом, да сам уверен, да ће Моравска Дивизија I. позива и од сада као и до сада јуначки вршити своју дужност према Краљу и Отаџбини.

Команданту ове Дивизије наредио сам, да се, у споразуму са Командантом Вардарске Дивизије, што прикривеније од непријатеља постави са дивизијом десно од Вардарске Дивизије, тако да може предузети напад на непријатеља на линији: Сефери (1050) — Мучибаба — кота 1011 (изнад села Гаре), кад за то добије наређење.

Команданту Вардарске Дивизије наредио сам, да своје трупе, које буде сменила Моравска Дивизија са додељеног јој нападног одсека, употреби по своме нахођењу за напад на непријатеља с обе стране Кончулског теснаца, кад за то добије заповест, старајући се да одржава тесну везу десно са Моравском Дивизијом I. позива, а лево са Ветерничким одредом преко карауле Китке и Свираца, пошто је непријатељ, према добијеном извешћу, заузео караулу Копиљак.

Команданту I-ог пука I. поз. наредио сам, да са пуком као армијском резервом оде на средокраћу између села Белграца, Врбани и Гошице с тим, да десно ухвати везу са Брегалничком а лево са Моравском Дивизијом и коњичким пуком, и да осмотри наступне правце са стране и испред левог крила Брегалничке Дивизије у правцу непријатеља.

22. октобра непријатељ је предузео напад на

десно крило Брегалничке Дивизије и на Вардарску Дивизију обема странама Кончулског теснаца.

Напад на десно крило Брегалничке Дивизије је одбијен, а нападом на Кончулски теснац непријатељ је успео својом надмоћнијом снагом, да потисне трупе Вардарске Дивизије на леву обалу Биначке Мораве. У овом бугарском нападу учествовао је и знатан број Арнаута.

* * *

За ово време од кад сам ја примио команду трупа Нове Области, а то је под 8. октобра па до сада т. ј. до 22. октобра, наша војска у старим границама Србије била је принуђена да се постепено под непрестаном борбом, повлачи са свију граничних фронта испред знатно надмоћнијих непријатељских снага, бранећи стопу по стопу своје миле домовине. Повлачење војске вршило се овако:

I. Армија главним правцем преко Ваљева на простор Пожега—Краљево;

Одбрана Београда главним правцем преко Крагујевца на простор Краљево—Крушевац;

III. Армија главним правцем обема обалама Велике Мораве на простор Крушевац—утока Топлице у Мораву;

Тимочка војска главним правцем преко Параћина на простор утока Топлице—Лесковац;

II. Армија главним правцем преко Ниша на простор Лесковац—Врања, као што се ово у главном види из приложене скице за све армије.

У своје повлачењу армије су стигле на означени простор у главном 29. октобра.

За ово време штаб Врховне Команде био се преместио прво у Крушевац па потом у Рашку, а

сва министарства и остала државна надлештва као и народни посланици и мноштво избеглица измицали су под заштитом војске правцем Крушевац, Краљево, Рашка, Приштина.

За мене је сада већ потпуно јасно било, да смо остављени потпуно сами себи и да нам ни од куда помоћ неће доћи, ако се сами не помогнемо, да се спасемо од коначне пропасти. А то је ако успемо да повратимо везу са савезницима долином Вардара и преко Битоља код Солуна, или у крајњем случају ако обезбедимо још једину и ако врло мучну одступницу преко Албаније и југоисточног дела Црне Горе.

* * *

Под 22. октобром послао сам Врховној Команди у Рашкој овакво извешће:

„Намера ми је била да, пошто дође Моравска Дивизија 1. позива, предузнем напад на непријатеља овако: прво да заузмем Кончулски теснац, па потом да Вардарску Дивизију оставим на његовом источном излазу, а Моравску да поврнем гребеном Скопске Црне Горе у бок и позадину непријатељу у Качаничком теснацу, нападајући га једновремено и с фронта и деснога крила Брегалничком Дивизијом и армијском резервом од једнога пешадијског пука и једне хаубичке батерије Моравске Дивизије 1. позива. Но како Моравска Дивизија, због врло рђавих путова, није ми могла доћи на време, које ми је било јављено из Врховне Команде, и тек је јуче, 21. овог месеца, пристигла у Приштину, а вечерас пристиже у Гиљан са 2 пука пешадије и 2 дивизијона артилерије (пук пешадије и дивизијон артилерије, који су имали доћи у армијску резерву у Урошевац, стигли су вечерас и то пешадија у Штимље, а ди-

визијон артилерије у Урошевац), — то је непријатељ предухитрио моју намеру за напад и данас је снагом око три пука пешадије напао на Вардарску Дивизију обема странама Кончулског теснаца и потиснуо ју је пред вече на леву обалу Мораве, на положаје: Буковичка планина — село Ропотово—Одаровце.

Због овога одустао сам од намере за напад, док се ситуација боље не расветли и док се Моравска Дивизија не прикупи. Ради овога наредио сам:

Да се Вардарска Дивизија прикупи на утврђени јој положај од реке Прилепице (Макрешке) у лево, на положај код Ропотова, а Моравска Дивизија од ове реке у десно на положај Буковичку планину и положај јужно од Гиљана, пошто претходно упути 2 батаљона и 2 батерије за појачање Вардарске Дивизије, јер од Вардарске Дивизије има 4 батаљона на положајима југозападно од Гиљана, те не би благовремено могли бити смењени и упућени на положаје код Ропотова.

Ако непријатељ сутра пре подне не предузме ништа озбиљно противу Брегалничке Дивизије, отићи ћу у Гиљане да руководим дејством Моравске и Вардарске Дивизије, ма да су се састали вечерас оба команданта ових дивизија у Гиљану и ма да сам им преко телефона поново препоручио, да споразумно и у сагласности раде, потпомажући се узајамно према развоју ситуације.

Сем тога наредио сам им, да ме благовремено извештавају о свему што се буде догађало.

Данас се после подне водила борба на десноме крилу Брегалничке Дивизије, јер је непријатељ покушао да поврати изгубљени положај код села Слатине на десној обали Лепенца, али је одбијен.

Неопходно је потребно, да ми се што пре упуту, или већ назначена Дунавска Дивизија II. позива, или ма која друга, те како бих могао предузети енергичну офанзиву, којом би олакшао ситуацију, не само јужно-моравских трупа, већ и трупа Вардарског одсека, које су јако притешњене на Бабуни и то у толико више што им већ недостаје муниција.

У сваком случају од врло великог је значаја освајање Скопља за даљи ток наших операција, зашта је, с обзиром на јачину непријатеља према повереним ми трупамa, потребна јача снага но што је сада имам.

По прибављеним податцима Бугари убијају наше заробљене и рањене војнике из старих граница а из Македоније не“. —

23. октобра примећен је јачи покрет непријатељских трупа испред фронта Моравске и Вардарске Дивизије. Опажен је један пук пешадије и један пук коњице да се крећу уз Криву реку у обилазак левог крила Вардарске Дивизије. На том правцу налази се једна чета Вардарске Дивизије, која се повлачи ка Јелачи.

Због тога што ја нисам могао стално бити код Моравске и Вардарске Дивизије, одредио сам свога началника ђенералштаба ђенералштабног пуковника Драг. Кушаковића, да се стално налази при штабу Морав. Див. за јаче одржавање везе између ове две дивизије и да ме благовремено извештава о догађајима код ових двеју дивизија.

24. октобра непријатељ је предузео снажан напад на цео фронт Моравске и Вардарске Дивизије, а нарочито на лево крило Вардарске Дивизије.

Поводом овога наредио сам одмах Команданту

Брегалничке Дивизије, да са дивизијом предузме одмах привидни напад на непријатеља пред својим фронтом. И на случај успеха да га претвори у одсудан напад с тежњом, да потисне непријатеља у Качанички теснац. У противном случају упорно да држи садашње своје положаје. Затим сам одмах отишао на фронт Вардарске и Моравске Дивизије.

Овога дана утврђено је на фронту Вардарске Дивизије, по исказу једног заробљеника, да се ту налази и 22-ги бугарски пешад. пук.

Под овим даном известила ме је Врховна Команда, да ми ставља на расположење четири батаљона обвезника старца последње одбране Дунавске и два таква батаљона Шумадијске Дивизијске Области. Они имају стићи у Приштину 25. и 26. овога месеца.

Напад непријатељев прошлог дана на Моравску и Вардарску Дивизију одбијен је на целога фронту, али су дивизије биле неспособне да пређу у противнапад при свој мојој тежњи. Брегалничка Дивизија имала је успеха и за нешто потисла непријатеља на целој линији. Наредио сам да Командант Вардарске Дивизије предузме мере за јаче обезбеђење свога левог крила и бока доласком 3-ег батаљона 1. пешад. пука I. позива са карауле Лисице.

Непријатељ је нападао и 25. октобра на фронт све три дивизије и само је имао мало успеха на центру Брегалничке Дивизије, на самоме излазу из теснаца, но и ту је убрзо заустављен употребом и армијске резерве.

И овога дана сам ишао и био на фронту Моравске и Вардарске Дивизије. Пред вече сам наредио усмено Командантима ових дивизија, да сутра дан,

26. октобра пређу у напад на непријатеља на њиховом фронту.

Губитци овога као и прошлога дана били су знатни на једној и на другој страни. Но код Бугара, због њиховог неуспеха у нападу, били су несумњиво много већи него наши. —

За време док се ово дешавало на Качаничком и Кончулском теснацу, остале наше армије и одреди у старим границама Србије стално су потискиване од стране непријатеља концентрично ка Западној, Великој и Јужној Морави.

Због овакве опште ситуације учинио сам 25. октобра под ЂОБр. 10316 Врховној Команди овакву представку:

„Са обзиром на целокупну ситуацију наше војске, која ми је данас достављена, од стране Врховне Команде, част ми је предочити, да даља отпорност наше војске првенствено зависи од упорног држања излаза из Качаничког и Кончулског теснаца. Неуспех на једноме од ова два места може бити судбоносан по све армије у нашим старим границама.

Према овоме моје је мишљење, да би од трупа из старих граница требало што пре прикупити око Приштине што јачу стратегијску резерву, од најмање 2 дивизије, те тиме, са једне стране, олакшати и осигурати евентуално даље повлачење армија из старих граница по малобројним путовима, а, с друге стране, поћи са том резервом у сусрет бугарским трупама, које би избиле из Качаничког или Кончулског теснаца, те их делимично потући и на њиховим леђима избити ка Скопљу за отварање везе са савезницима код Солуна.

Молим да се ово мишљење узме у озбиљну процену, а ја ћу, са своје стране, предузети све да створим потребно време за прикупљање стратегијске резерве у Приштини, ако би се то одмах предузело“.—

Према мојој усменој заповести и Моравска и Вардарска Дивизије предузеле су напад 26. октобра на целоме својем фронту и успеле су само толико, да одбаце уназад непријатељске предње делове, који су били подишли нашим положајима. Међутим, Брегалничка Дивизија је успела да одбије непријатељски напад, који је био предузео овога јутра, и да поврати положај на центру, који је непријатељ био заузео прошлог дана. И овога сам дана присуствовао борби Моравске и Вардарске Дивизије и оценио, да наше трупе немају више довољне чврстине за напад, а да међутим непријатељ стално појачаван даје јак отпор.

И при овом су нападу дивизије претрпиле доста губитака, око 1000 које мртвих, које рањених, и утרוшиле знатан број пешадијске и артиљеријске муниције, са којом се трупе врло тешко снабдевају због даљине довоза и врло рђавих путова.

Непријатељ, при својим нападима на Моравску и Вардарску Дивизију, све више обелодањује тежњу за обилазак левог крила и бока Вардарске Дивизије старом границом ка Прапаштици, због чега сам тражио од Врховне Команде, да Командант II. Армије, која има да се повлачи између Ветернице и Медвеђе, што пре заузме караулу Китку и Белу Главу, да ступи у везу са мојим левим крилом и тим га обезбеди, као што ће, с наслоном на моје лево крило, обезбедити и своје десно крило и бок као и своју важну везу са Приштином.

И овом приликом сам молио Врховну Команду, да се што пре образује стратегијска резерва код Приштине за обезбеђење противу могућег непријатељског продирања ка Косову, као и да ми се што пре упути обећани Комбиновани Одред, јер сам силом околности остао без икакве армијске резерве, а бројно стање дивизија сваким даном све више опада. —

Ноћу између 27/28. октобра непријатељ је нападао противу Моравске и Вардарске Дивизије без успеха.

Добијено је извешће да је један непријатељски коњички пук са побуњеним Арнаутима продро између старе границе и левога бока Вардарске Дивизије на правац Лисица—Приштина, те сам наредио Команданту Вардарске Дивизије да упути тамо одмах један батаљон, да тај правац обезбеди.

Трупе, које су биле упућене у продужење левог крила Вардарске Дивизије, да штите тај правац, олако су га напустиле, нарочито она чета на Јелачи, која се повукла ближе дивизији. И Командант Вардарске Дивизије не показује довољно увиђавности и енергије за заштиту свога левог крила и бока, нашта сам му скренуо пажњу.

Непријатељска коњица, коју су предводили побуњени Арнаути левом страном Криве реке, изненадила је резервну муницијону колону Моравске Дивизије I. позива на путу Тулари—Приштина, возаре и спроводнике побила, а запрегу одвели Арнаути. Ово се могло десити овако само због неопрезности спроводне страже и коморџија.

Од заробљених Бугарских војника сазнало се, да су на Вардарску Дивизију 26. овог месеца нападали и 20-ти и 18-ти бугарски пешадијски пукови.

Комбиновани Одред под Командом потпуковника Душ. Туфекчића јачине око 2000 пушака, 200 коњаника и 17 топова, који ми је стављен на расположење, стигао је 28. октобра у Куршумлију, одакле сам му наредио да одмаршује на лево крило Вардарске Дивизије за заштиту истог и за одржавање везе са Ветерничким Одредом, као и за удар на десно крило непријатељских трупа на западном излазу из Кончулског теснаца.

Овај је одред имао стићи 1. новембра на караулу Лисицу, а потом даље продужити кретање.

Под 29. октобром добио сам из Врховне Команде овако саопштење: „По Вашој преставци ЂОБр. 10317 извештавате се, да су већ предузете мере, да се у Приштини искупи јака резерва ради стављања на Ваше расположење.“

Под 28. октобром издао сам трупама Нове Области овакву наредбу:

Начелник Штаба Врховне Команде доставио ми је следеће наређење:

„По добијеним извештајима од неких армија, морал код трупа почео је да опада, вера у победу да се губи, а дисциплина нагло да попушта. Ове појаве могу за кратко време довести до нереда и расстројства, а ако ово наступи, онда ми не бисмо имали више организоване снаге за ма какви отпор. До овога се стања апсолутно не сме доћи, јер би то била наша пропаст. После оног лепог стеченог гласа о нашој војсци у досадашњим ратовима ово не сме да наступи, иначе губи се много. И ако се стално одступа, и ако су трупе издржале огромне и нечувене напоре и тешкоће, ипак сви треба да су убеђени у то, да је овако морало бити, јер нас напада далеко

надмоћнија снага, и ово ће се одступање — концентрација — вршити све дотле, докле нам савезници не притеку у помоћ са довољном снагом, а тада ће настати обрт у ситуацији у нашу корист. Овај је тренутак близу, а дотле ми морамо сачувати наше војске. Шиљање савезничких трупа преко Солуна у Криволак врши се највећом журбом и у најкраћем времену отпочеће одлучна акција.

Акција Француза већ је отпочела и Бугари су очистили десну обалу Вардара. Руси ће такође отпочети акцију првих дана месеца новембра. Ми морамо имати стрпљења, истрајности и потпуне снаге, и не сме се губити вера и крајњи савезнички успех.¹

Наређујем да Команданти Армија и Командант Трупа Нове области свом силом свога ауторитета најенергичније настану, да се поколебани морал и дисциплина код трупа што пре поврати и да се трупе одрже пошто пото у рукама старешина. За постижање овог циља остављам Командантима Армија и Команданту Трупа Нове Области потпуно одрешене руке у избору срестава, *јер се горњи циљ мора постићи по сваку цену, не презајући ни од какве законске одговорности*. Преки Судови и Деповске Команде имају најенергичније и без милосрђа да врше своје дужности без формалности и дуге процедуре“. —

Достављајући командантима предње наређење Врховне Команде, а у вези мојих ранијих наређења, најозбиљније препоручујем командантима, командирима и осталим старешинама, да најенергичније настану, да сваки своју дужност врши савесно до

¹ Као што се из ове наредбе види Врховна Команда је још непрестано рачунала на помоћ наших савезника.

крајњих граница људске моћи, одржавајући у својој трупи примеран ред и дисциплину.

Прилике, у којима се Отаџбина налази, захтевају ванредне мере за њен спас, па се оставља свима старешинама потпуна слобода у избору срестава и ванредних мера, да се сваки натера на извршење његове дужности према Краљу и Отаџбини“. —

Стање трупа, при непрестаним неуспесима и повлачењу, постајало је с дана на дан све критичније и очајније. Ред и дисциплина нагло су опадали, трупе се растројавале и бегства непрестано увећавала тако, да је претила коначна пропаст.

Предвиђајући ову скору пропаст, ако се ма на који начин не предупреди, поред раније упућених представака Врховној Команди о појачању Трупа Нове Области, о образовању јаке резерве код Приштине, упутио сам 29. октобра по нарочитом куриру Врховној Команди и овакву представку под Бр. 10477:

„Налазећи се између главне снаге наше целокупне војске на десној обали Западне, левој Јужне Мораве и на левој обали Ветернице с једне стране, и савезничке војске у долини Вардара с друге стране, а посматрајући са своје тачке гледишта целокупну ситуацију, у којој се сада налазимо, сматрам за своју дужноот и ако непозван од стране Врховне Команде, да, једино у интересу спасења Отаџбине, дам и своје мишлење у овоме:

Да не би били притерани и прикљештени у тежак положај уз Албанију и тиме доведени у немогућност да се наслонимо на савезничку војску у долини Вардара, сматрам да би целисходно било: да се снага, са којом сада располажем, појача одмах са једном поузданијом дивизијом, односно да се те-

жиште наших операција пренесе што пре на фронт Кончул—Качаник, те да могу сигурно предузети снажан напад на непријатеља у циљу освајања Качаничког теснаца, Скопске Црне Горе и Кончулског теснаца.

Са надом овог дела непријатељског фронта неминовно би пало и Скопље и Куманово, а њиховим падом отворио би се пут ка Битољу преко Тетова и створио изглед за брзу везу и сјединење са француском војском, која оперише уз Вардар.

Ја сам и раније радио на остварењу ове замисли, но за то ми је недостојала снага, Моравска Дивизија I. позива задоцнила је са доласком, а Дунавска Дивизија II. позива, за коју ми је јављено да ми се упућује, није никако ни дошла.

Са овом снагом са којом сада располажем и са Комбинованим Одредом, који је на путу да дође, не могу ову замисао остварити, у шта ме је убедио напад, који сам био предузео 26. овог месеца. Но ако би се тежиште операција пренело на горе означени фронт, и ако би убрзо добио поменута појачања, надам се да би ову замисао убрзо остварио: управио бих напад на Кончулски теснац, па потом поврнуо се гребеном Скопске Црне Горе у обилазак Качаничког теснаца уз Бинчу и Косама њене десне обале, а све у зависности од ситуације, која буде владала у тренутку доласка поменутих појачања. Чим бих овладао гребеном Скопске Црне Горе јачом снагом, пала би одмах оба теснаца.

Молим Врховну Команду, да поклони своју пажњу овом предлогу и да ме што скорије извести о својој одлуци“.

На ову ми је представку Начелник штаба Вр-

ховне Команде овако одговорио 31. октобра под ОБр. 24165:

„Команданту Трупа Нове Области.

Врховна Команда стално води рачуна о целокупној ситуацији на ратишту. План повлачења целокупне наше војске, који је сад у брзом извођењу има за циљ, да се на Косову прикупи што пре сва наша оперативна снага, те ће се и тежиште наших операција на овај начин убрзо пренети на Косовско војиште. Тада се мора настати, да се отвори комуникација са Селуном и да се добије веза и наслон на наше савезнике.

Команданту је била упућена Дунавска Дивизија II. позива, али она је се морала задржати због незгодне ситуације, у коју је била запала I. Армија пре њенога пребацивања на десну обалу Западне Мораве код Краљева и код самога Краљева.

Тако исто била је упућена и Моравска Дивизија II. позива, да избије на Китку и ту да се стави Вама на расположење, али врло незгодна ситуација у коју је била запала II. Армија код Лесковца, ово апсолутно није дозволила, већ је Командант II. Армије морао задржати још неко време Моравску Дивизију II. позива, докле не успе, да успостави ред код својих трупа и да се борбом пребаца на правац Лебане—Медвеђа—Приштина. Чим овај задатак буде решио, Моравска Дивизија II. позива упутиће се ка Гиљану и ставиће се на расположење томе команданту, а дотле се морате задовољити Комбинованим Одредом, кога Ви већ диригујете на жељено место.

Као што се из овога види и Врховна Команда тежи да тежиште операција постепено пренесе на Косовско војиште, само ово не може да изведе брзо

због планинскога земљишта, рђавих комуникација и врло тешке и споре евакуације хране и муниције у позадину“. —

Као што се из мојих преставака и овог одговора Врховне Команде јасно види, разлика између мога схватања и схватања Врховне Команде у погледу операција за отварање везе са нашим савезницима низ долину Вардара ка Солуну и за обезбеђење одступнице тим правцем у томе је, што сам ја мислио, да то треба постићи зараније и пре но што се сва наша оперативна снага прикупи на Косову за пренос тежишта операција на Косовско војште, — док је међутим Врховна Команда мислила обратно. И, као што су догађаји показали, кад се сва наша оперативна снага прикупила на Косову, онда је било доцкан мислити на пролом непријатељског фронта ка Солуну, јер се обруч, који је непријатељ силно стезао око наше војске, толико био сузио, да нам није било другог излаза до, или капитулација на Косову Пољу, или мучно одступање преко Албаније и југоисточног дела Црне Горе, те је од два зла изабрано ово последње као мање. Несрећа је била и у томе, што помоћ, коју ми је Врховна Команда, на моје захтеве, упућивала, или је доцкан долазила, или није никако ни дошла.

Као што се из напред наведених наредаба Врховне Команде види, она је веровала до последњег тренутка у долазак савезничке помоћи, те је вероватно и због тога упорно бранила сваку стопу земље, да би дала времена, док је наша војска још у старим границама Србије, савезницима да нам пошљу помоћ и да нас прихвате. Због овога се вероватно Врховна Команда није могла ни одлучити, да из са-

става осталих армија на моје захтеве благовремено издвоји и пошаље ми довољно појачања, да би могао отворити везу са савезницима код Солуна, и тиме, ако ништа друго, бар обезбедити одступање ка Солуну у место одступања преко Албаније и Црне Горе. Одступањем ка Солуну избегли би се они грдни губитци, који су поднети одступањем преко Албаније и Црне Горе. —

* * *

Због прецењивања непријатељске снаге при извиђању и иначе издао сам овакво наређење:

„Пало ми је у очи да многе вође патрола, командири и команданти прецењују снагу непријатељеву, коју имају пред собом или је извиђају, увеличавајући водове на чете, чете на батаљоне, па чак и на пукове.

Овакво прецењивање непријатељске снаге користи само непријатељу, а за нас повлачи веома штетне последице, јер веома неповољно утиче на одлуке виших претпостављених старешина, који нису у положају да сами виде дотичну непријатељеву снагу, а сем тога штетно утиче и на моралну страну трупа.

За општи интерес и са тачке гледишта на укупну ситуацију боље је и потценити него преценити непријатељеву снагу.

Сваки онај, који јавља о непријатељевој снази, треба да се уздигне за један степен изнад уског круга свога посматрања ситуације и да се отргне од блиских утицаја, па да посматра и јавља ствар онакву каква је у истини, а не увећану услед осећања ображене блиске опасности.

Нека команданти и остале старешине о овоме

воде озбиљнога рачуна као што ћу и ја водити и према томе ценити свакога“. —

У току дана 1. новембра непријатељ је предузео снажан напад на Моравску и Вардарску дивизију са надмоћнијом снагом и потискао предње делове Моравске Дивизије са предњих положаја Буковичке планине, а тако исто и лево крило Вардарске Дивизије, избијајући на Велику планину.

Наредио сам Командантима Дивизија да се старају, да пошто-пото одрже своје положаје, извештавајући их о доласку Комбинованог Одредa, коме сам послао наређење да похита од Лисице преко Ајкобиле и Глоговице, тако да 2. новембра осване на Новом Брду (1124), где да прихвати лево крило Вардарске Дивизије, односно да дејствује у десни бок и позадину непријатеља на том правцу.

На случај да Моравска и Вардарска Дивизија не могу одолети надмоћном непријатељском нападу, наредио сам им, да се поступно повуку на линију: Ново Брдо — Прејаковце — највиши безимени вис између Зебинце, Трничевце и Бресалице, затим на Понеш и на коту 1190 на Жеговцу. Ту линију да одрже пошто-пото до доласка Комбинованог Одредa на Ново Брдо, а тада да пређу заједно са њима у напад. Исто сам тако наредио и Брегалничкој Дивизији, да одржи пошто-пото своје досадашње положаје. Но ако и она буде неодољивим нападом принуђена на одступање, да одступи на линију: од коте 1290 (на Жеговцу) па преко Раховице—Прелаза — на Сливово.

Комуникације свију дивизија и Комбинованог Одредa да буду у правцу Приштине, а мој армиј-

ски штаб да остане у Урошевцу до даљег наређења. —

Непријатељ је у току дана 2. новембра наставио свој напад на све три дивизије, слабије на Брегалничку а много јаче на Моравску и Вардарску.

Брегалничка дивизија је одбила напад, а Моравска и Вардарска су морале одступити под борбом и са јаким губитцима.

Овога је дана непријатељ заузео варош Гиљане.

Моравска и Вардарска Дивизија, услед јаког непријатељског надирања, претрпљених губитака, поремећеног реда, као и услед тога што се Комбиновани Одред још никако није појављивао ка Новоме Брду, да би с те стране могао изразити своје дејство у десни непријатељски бок и утицати, да се задржи његово надирање за Вардарском Дивизијом, — нису се могле задржати и уредити на линији, коју сам им био назначио.

Због овога сам био принуђен да им означим ову нову линију: Ново Брдо (1124) — Извор—Лабљане—Корма (1250) — кота 1190 (на Жеговцу) и ту да се одрже по сваку цену: Вардарска Дивизија до Зебице, а Моравска одатле у десно.

При овом повлачењу Вардарска Дивизија је изгубила 2 брзометна и 6 Дебанжових пољских топова.

Поводом овакве ситуације тражио сам под данашњим од Врхсвне Команде, да из долине Медвеђе упути Моравску Дивизију II. позива преко Китке и Јелаче у десни бок и позадину непријатељу који дејствује противу Вардарске Дивизије.

Овога дана пред вече преместио се мој штаб из Урошевца у Липљан.

Повлачењем Моравске и Вардарске Дивизије

био је јако угрожен положај Брегалничке Дивизије на северном излазу Качаничког теснаца, пошто јој је било потпуно огољено лево крило и бок а тиме доведена у опасност и одступница ка Липљану и Приштини, јер се до сада у продужењу њеног левог крила и бока налазио само Моравски дивизијски коњички пук са нешто наших комита, а који је сада био принуђен да одступа са десним крилом Моравске Дивизије.

Овога дана су се неки непријатељски делови видели, да наступају правцем преко Трпезе ка коти 1190 на Жеговцу.

Под овим даном известила ме је Врховна Команда, да ми ставља ка расположење Моравску Дивизију II. позива под командом пуковника Љуб. Милића за напад у десни бок непријатеља, који дејствује противу Вардарске Дивизије и да јој је таква заповест већ издата.

Сем тога да ми се стављају на расположење Комбинована Дивизија под командом ђенерала Мих. Рашића и Крајински Одред, који ће стићи у Приштину у току 4. новембра.

Исто тако извештен сам да ми се ставља на расположење и Коњичка Дивизија, под командом пуковника Бранка Јовановића.

Према овоме наредио сам да Комбинована Дивизија иде и заузме положај лево од Брегалничке Дивизије и да ухвати и одржава тесну везу са Вардарском Дивизијом, а Коњичка Дивизија из долине Медвеђе да оде преко Лисице и села Глоговице на десно крило Моравске Дивизије II. позива и да, држећи везу са Комбинованим Одредом и Моравском Дивизијом II. позива, дејствује између њих противу

непријатеља на том међупростору. Штаб Моравске Дивизије II. позива налазио се је тада у селу Туђецу, а Комбинованог Одред дошао у село Љештар, северно од Новог Брда. Комбиновани Одред није успео још никако да изрази своје дејство на десно крило и бок непријатеља, који дејствује противу Вардарске Дивизије.

У току 3. и 4. новембра непријатељ је нападао на цео фронт Брегалничке Дивизије, а нарочито на њено лево крило Слатину—Миросавље, спуштајући се неким деловима низ Жеговску греду преко Раховице ка Ситници у позадину дивизије. Против ових делова упућен је VI. прекобројни пук Комбиноване Дивизије делом из Урошевца а делом из Бабуше, где је био стигао железничким возом из Приштине.

Исто је тако непријатељ нападао ових дана и на фронт Моравске и Вардарске Дивизије I. позива, нарочито на лево крило Вардарске Дивизије.

Комбиновани Одред једва је једном предузео, и то безуспешно, напад на непријатеља на Новоме Брду и ако је имао наслон на градић, који је држао један батаљон из Вардарске Дивизије.

3. овог месеца, присуствујући борби на фронту Моравске Дивизије I. позива код Лабљана, био сам принуђен да лично на коњу под непријатељском пушчаном ватром враћам војнике, који су напуштали положај и бегали испред непријатеља, јер њихови официри и подофицири нису били у стању да их задрже на положају.

Под 5. новембром, а према наређењу Врховне Команде, Брегалничка и Комбинована Дивизија изашле су испод моје команде и из састава Групе Нове

Области, и ушле у састав Тимочке Војске, под командом ђенерала Илије Гојковића. —

Пошто су до овог дана у главноме задржани сви непријатељски напади на целоме фронту досадашњих Трупа Нове Области и пошто су пристигла, и ако врло доцкан, појачања, то сам се решио да сада пређем у напад на целој линији небили поправио ситуацију и морално стање трупа и тиме учинио обрт у операцијама.

Због овога сам 5. новембра издао овакву заповест:

„Непријатељски напади на фронту Вардарске Дивизије I. позива и Комбинованог Одрета у току 4. овог месеца одбијени су. И на фронту Брегалничке Дивизије I. позива, уз садејство Комбиноване Дивизије, чији су делови стигли у току 4. овог месеца и ноћу 4/5, одбијен је такође непријатељски напад. Комбинована Дивизија 5. овог месеца прикупља се у Урошевцу за напад на непријатеља правцем Урошевац—Гиљане, а делом своје снаге правцем Сазлија—Жеговац, кота 1190 с тим, ако непријатељ у току 5. овог месеца отпочне повлачење, да га и она енергично нападне свом снагом која буде прикупљена у Урошевцу.

Моравска Дивизија II. позива делом своје снаге (X. пук I, позива) нападала је у току 4. овог месеца на непријатеља на безименој коти источно од коте 1124 (Ново Брдо). Ова дивизија, која је 4. овог месеца са осталом својом снагом била на линији југозападно од Ајновца—Робовце са осигурањем према истоку ка левој обали Огошке реке, није на свом фронту наишла на непријатеља.

У циљу заузећа Гиљана наређујем, да се непријатељ нападне 5. овог месеца на целога фронту и то:

1. Да Моравска Дивизија II. позива свом снагом нападне непријатеља: десним крилом правцем преко села Ајновце и села Бушинце, а левим крилом правцем Каменица—Божевац—Рогљево, пребацијући IV. коњички пук на десну обалу реке Десијске за заштиту свога левог бока и позадине.

2. Да Комбиновани Одред, по заузећу Новог Брда и Велике планине, наступа правцем између села Клобукара и Прејаковца, обема обалама Мокрешке реке (Прилепнице), и да потпомогне напад Моравске Дивизије II. позива на Божевачки положај, ако би непријатељ на том положају био јак, садејствујући Моравској Дивизији II. позива.

Или, ако би непријатељ био јак на безименој коти западно од Макреша, да садејствује Вардарској Дивизији I. позива за освојење ове тачке.

3. Да Вардарска Дивизија I. позива нападне непријатеља правцем од села Извора на безименој коти западно од Макреша.

4. Да Моравска Дивизија I. позива нападне непријатеља правцем Лабљане—Гиљане обема обалама Бресалице реке на фронту Бресалица—Понеж и даље према ситуацији ка Гиљану.

Ако би непријатељ био јак на безименој коти западно од Макреша, тада Моравска Дивизија I. позива има да садејствује својим левим крилом за заузеће те коте, а десним крилом да тражи везу са Комбинованом Дивизијом.

5. Команданти ће држати тесну везу међу собом и са мојим штабом.

6. Коњичка Дивизија очекиваће у Приштини

даља наређења, припремајући се за предстојеће операције, зашта ће добити заповест.

7. Мој штаб 5. овог месеца преместиће се у манастир Грачаницу“. —

Напад, према овој заповести, предузет је и вршен 5. и 6. новембра на целој линији без стварнога успеха због јаког непријатељског отпора, изнурености и опалог морала наших трупа услед великога замора, претрпљених губитака и отежаног снабдевања потребама и муницијом тако, да су ред и дисциплина веома попустили, војници изгубили самопоуздање и веру у победу, па не само да се нису више упорно борили, него су се у већем броју почели удаљавати из својих команди, а и предавати се непријатељу. —

До овога дана све су државне власти и установе из целе Србије, у колико је то било могуће, дошле и пренете на Косово, а тако и многе избеглице. Врховна Команда је отишла у Призрен. —

* * *

6. новембра, налазећи се на положају код Лабљана, чуо сам топовске пуцње правцем од Новог Пазара, Преполца и Пропаштице, као и са целог фронта Трупа Нове Области, а знајући да нам од наших савезника не стиже никаква помоћ, јасно ми се оцртала раније предвиђена катастрофа на Косовом Пољу, где нам не остаје ништа друго него мученичко одступање преко дивље, кршевите и стрме Албаније и дела ломне Црне Горе. Срце ми се стегло а душа заплакала за изгубљеном милом домовином и заробљеном својом породицом, проклињући судбу, зашто ја ово да преживим!? Па и сада, кад пишем ове редове, 2. јануара 1920. године у

Новоме Саду, као Командант препорођене победоносне I. Армије, која са ненадмашном издржљивошћу и храброшћу, после пролома Солунског фронта, уништавајући непријатеље, где год их стиже, прелете Македонију, прекрили и ослободи целу Србију, преброди Саву и Дунав и ослободи Војводину, Славонију и Хрватску: — и сада, сећајући се тога судбоносног тренутка, не могу да задржим сузе у очима и не знам да ли су то тадашње сузе туге и жалости или садашње сузе радости, или помешане и једне и друге! —

Оних критичних дана долазио је к мени на полагај код Лабљана Његово Велачанство Краљ Петар. Али све је било доцкан и узалуд, стање се није могло поправити ни поред свега лепог утицаја, који је чинило Његово присуство на трупе уопште. —

* * *

Под 7. новембром добијено је од Врховне Команде телеграфско наређење Бр. 740 овог садржаја: „Операцијска Област, на којој се сада изводе операције, смањена је и стешњена у толикој мери, да су се колонски возови појединих армија почели јако нагомилавати и стварати неред, а пре повлачења ово може изазвати огромне сметње трупима. Да би се ово отклонило, наређујем, да се сви колонски возови одмах повуку и то:

- 1) I. Армије правцем Митровица—Пећ;
- 2) II. и III. Армије и Одбране Београда правцем: Приштина—Враголија—Хан Лапушник—Кијево—Дреник;
- 3) Колоне Трупа Нове Области правцем: Липљан—Штимље—Сува река—Ђаковица.

Ред повлачења возова овај:

Одбране Београда, III. Армије, па II. Армије;
4) Тимочке Војске правцем Приштина—Штимље—Сува река—Призрен;

5) Колонски возови I, II. и III. Армије, Одбране Београда и Команде Група Нове Области по вући за сада до границе црногорске, ту их привремено зауставити, док се питање односно овога са Црном Гором дефинитивно регулише, што ће се накнадно доставити.

6) На поменутим комуникацијама свака ће армија за себе организовати одељење: за надзор брзе и уредне евакуације својих возова, те да не би било нереди и загушивање путова за возове осталих армија.

7) При поласку на означену територију возови ће понети собом из магацина што више људске и сточне хране. Даље снабдевање биће куповином за готов новац на просторији, на којој се налазе, или из војних станица, које ће бити устројене, и то:

А) На правцу Приштина—Митровица—Пећ код Рудника:

Б) На правцу Приштина—Хан Лапушник—Кијево—Дреник, у Хану Лапушнику и Кијеву;

В) На правцу Липљана или Урошевца ка Призрену и Ђаковици, у Дуљем Хану и Ораховцу.

О пријему наређења известити“.

Према овом наређењу армије су упутиле своје колонске возове означеним правцима, па су и оне доцније оступиле тим истим правцима за својим колонама као што се то види из приложене скице.

Из ове се скице виде правци даљег повлачења српске војске преко Албаније и Црне Горе на Јадранско приморје.

Затим је Врховна Команда доставила са ОБр. 34578 од 7. овог месеца и ово наређење:

„Бројно стање људства у оперативној војсци знатно је смањено, те су и потребе, које се морају носити у комори и возовима, такође смањене. Међутим бројно стање стоке и возова и јачина коморе остале су, са малим променама, непромењени. Ово у садашњим приликама знатно отежава и доводи до немогућности благовремену евакуацију возова и стоке. Стока је већим делом малаксала, изнурена и постала неупотребљива, али као таква ипак задржана, да би се могао вући несразмерно велики и стварно непотребни број возова.

Наређујем:

1) Да се потребе сведу на минимум, број возова и јачина коморе смање, да се бројно стање стоке задржи и подеси према стварним потребама и јачини трупа.

2) Да се сувишак нарочито изнурене стоке употреби за исхрану а потпуно здрава стока задржи, и

3) да се непотребни возови и који остану без вуче униште; тешка артилерија и понтонски тренови да се евакуишу у працу евакуисаних колонских возова, а за које ће се накнадно наредити потребно“.—

Оба предња наређења, потписана од стране началника штаба Врховне Команде војводе Путника, достављена су трупама и извршена. —

* * *

Не само да напад, који сам наредио да се предузме 5. новембра, није успео 5. и 6. новембра, него је непријатељ са своје стране прешао у против напад на целој фронту Трупа Нове Области као и на фронту II. Армије дуж старе наше гра-

Одбране Београда, III. Армије, па II. Армије;

4) Тимочке Војске правцем Приштина—Штимље—Сува река—Призрен;

5) Колонски возови I, II. и III. Армије, Одбране Београда и Команде Група Нове Области по вући за сада до границе црногорске, ту их привремено зауставити, док се питање односно овога са Црном Гором дефинитивно регулише, што ће се накнадно доставити.

6) На поменутим комуникацијама свака ће армија за себе организовати оделење: за надзор брзе и уредне евакуације својих возова, те да не би било нереди и загушивање путова за возове осталих армија.

7) При поласку на означену територију возови ће понети собом из магацина што више људске и сточне хране. Даље снабдевање биће куповином за готов новац на просторији, на којој се налазе, или из војних станица, које ће бити устројене, и то:

А) На правцу Приштина—Митровица—Пећ код Рудника:

Б) На правцу Приштина—Хан Лапушник—Кијево—Дреник, у Хану Лапушнику и Кијеву;

В) На правцу Липљана или Урошевца ка Призрену и Ђаковици, у Дуљем Хану и Ораховцу.

О пријему наређења известити“. —

Према овом наређењу армије су упутиле своје колонске возове означеним правцима, па су и оне доцније оступиле тим истим правцима за својим колонама као што се то види из приложене скице.

Из ове се скице виде правци даљег повлачења српске војске преко Албаније и Црне Горе на Јадранско приморје.

Затим је Врховна Команда доставила са ОБр. 34578 од 7. овог месеца и ово наређење:

„Бројно стање људства у оперативној војсци знатно је смањено, те су и потребе, које се морају носити у комори и возовима, такође смањене. Међутим бројно стање стоке и возова и јачина коморе остале су, са малим променама, непромењени. Ово у садашњим приликама знатно отежава и доводи до немогућности благовремену евакуацију возова и стоке. Стока је већим делом малаксала, изнурена и постала неупотребљива, али као таква ипак задржана, да би се могао вући несразмерно велики и стварно непотребни број возова.

Наређујем:

1) Да се потребе сведу на минимум, број возова и јачина коморе смање, да се бројно стање стоке задржи и подеси према стварним потребама и јачини трупа.

2) Да се сувишак нарочито изнурене стоке употреби за исхрану а потпуно здрава стока задржи, и

3) да се непотребни возови и који остану без вуче униште; тешка артилерија и понтонски тренови да се евакуишу у працу евакуисаних колонских возова, а за које ће се накнадно наредити потребно“.—

Оба предња наређења, потписана од стране началника штаба Врховне Команде војводе Путника, достављена су трупима и извршена. —

* * *

Не само да напад, који сам наредио да се предузме 5. новембра, није успео 5. и 6. новембра, него је непријатељ са своје стране прешао у против напад на целоме фронту Трупа Нове Области као и на фронту II. Армије дуж старе наше гра-

нице и уз долину Медвеђе, заузимајући караулу Свирце, Секирачу, Брвеник, Туларе и М. Брајински вис, потискујући трупе II. Армије правцем ка Приштини.

Нападом на Моравску Дивизију II. позива потискао ју је непријатељ у назад на линију: село Бушнице—Каменица.

Трупе Комбинованог Одред задржале су свој положај, а тако и трупе Моравске и Вардарске Дивизије I. позива.

Код трупа Тимочке војске Комбинована Дивизија била је заузела највишу тачку на планини Жеговцу, кота 1190, али је није могла одржати услед јаче непријатељске навале, Брегалничка Дивизија пак држала је још своје раније положаје.

Због овакве ситуације код II. Армије, Моравске Дивизије II. позива и Комбиноване Дивизије, био сам принуђен да под 7. новембром издам у главноме овакву заповест:

1) Да се Комбиновани Одред још ноћас повуче и да, обилазећи око левог крила и позади Вардарске Дивизије I. позива, дође у армијску резерву код Лабљана, спреман да притекне у помоћ Моравској Дивизији I. позива или Вардарској Дивизији I. позива на случај потребе;

2) Да се Моравска Дивизија II. позива повуче још ноћас на место Комбинованог Одред тако, да наслони своје десно крило на лево крило Вардарске Дивизије I. позива, а лево крило на десно крило Јужноморавских Трупа II. Армије;

3) Да Вардарска Дивизија I. позива и Моравска Дивизија I. позива остану на досадашњим својим положајима и да их најупорније бране;

4) Базирање свију дивизија и Комбинованог Одрета биће правцем Липљан—Штимље—Сува река—Ораховац ка Ђаковици. Тим правцем ешелонирати комору раније означеним редом, тако да пут не буде нигде закрчен;

5) Мој штаб остаће до даљег наређења у Грачаници са ким одржавати непрекидну везу. —

Стање 8. новембра у вече било је овакво код Трупа Нове Области и суседних делова II. Армије и Тимочке Војске:

Непријатељ је 7. новембра у 6 часова јутра почео напад на Моравску Дивизију I. позива и после кратке борбе успео је, да заузме предњи положај на њеном десном крилу.¹

На фронту Вардарске Дивизије I. позива непријатељ је у току целог дана 7. новембра нападао на коту 997, спуштајући своје делове у село Бостан и јаругу северно од Бостана, желећи да ову коту обухвати и учини јак притисак на цео фронт.

¹ Овога дана изјутра био сам изашао на полужај Моравске Дивизије I. поз. на вис Драговац западно од Лабљана заједно са командантом Моравске и Вардарске Дивизије, са њиховим начелницима ђштабова и референтима артиљерије у циљу осматрања непријатељског положаја и распореда и издавања упутства за даљи наш рад. После краткога времена нашега бављења и осматрања одатле непријатељска нас је артиљерија опазила и отпочела гађати. Први метак је пао на 50—60 м. испред нас, други за толико позади нас. И ми, знајући да ће трећи метак пасти око средине између прва два метка, дакле ту где смо ми, пошто артиљерија, „хватајући ракљу“, на тај начин налази тачно остојање до своје мете, — кренули смо се с тога места и, тек што смо се удалили за неколико корака, када трећи метак удари на исто место, на коме смо се ми налазили, али срећом не распрну се, те ми остасмо сви здрави и читави.

Око 3¹/₂ часа по подне непријатељ је на целој фронту Вардарске и Моравске Дивизије I. позива појачао напад, нарочито на десно крило Моравске Дивизије и део фронта, где се она наслања на лево крило Вардарске Дивизије тако, да су се трупе ових двеју дивизија једва одржале на својим положајима, при чему је Моравска Дивизија изгубила један вис пред својим фронтом, као део предњег положаја.

Комбиновани Одред, по извршеној смени од стране Моравске Дивизије II. позива, стигао је једним делом 8. овог месеца у Лабљане, а остатак ће стићи у току ноћи 8/9. о. м.

Моравска Дивизија II. позива у току ноћи 7/8. новембра заузела је положај Комбинованог Одрода и дошла између Вардарске Дивизије I. позива и II. Армије ухватив везу са њеним десним крилом на утоку Сите.

Око 4 часа по подне Тимочка Дивизија I. позива из II. Армије нагло је оступила на Прапаштицу, услед чега је Ветернички Одред одступио на Бутовац, а Моравска Дивизија II. позива почела повлачење на Козницу.

Код Тимочке Војске лева колона Комбиноване Дивизије у току 7. новембра повратила је коту 1190 на Жеговцу планини, али ју је морала поново напустити услед јаке навале непријатељеве.

Коњичка Дивизија, која није упућена раније одређеним јој правцем, упућена је сада правцем Урошевац—Мираш—Кишно поље и са I. коњичким пуком дошла је у везу са левим крилом Моравске Дивизије I. позива. —

Према ситуацији, која је данас настала код

трупа II. Армије (Тимочке Дивизије I. позива и Ветерничког Одред), као и код Моравске Дивизије I. позива, услед губитка предњег положаја пред њеним десним крилом, наредио сам:

1) Да се Моравска Дивизија II. поз. у току ноћи 8/9. новембра повуче на положај Козница и да га заузме од села Лукевице до безимене коте у висини села Модри Поток—Сливово закључно. Лево да одржава везу са трупима II. Армије, а десно да се наклања на Вардарску Дивизију;

2) Да се Вардарска Дивизија повуче такође у току ове ноћи на Козницу и да заузме положаје од безимене коте у висини села Модри Поток—Сливово искључно пут Гиљане—Приштина;

3) Да Моравска Дивизија I. позива повије своје лево крило и центар тако, да буде у вези са Вардарском Дивизијом;

4) Комбиновани Одред да дође у армијску резерву на десно крило Моравске Дивизије I. позива, код коте 1250 изнад зела Драговца;

5) Комуникациони правац за Моравску Дивизију II. позива и Вардарску Дивизију I. позива: Сливово—Грачаница—Липљан; за Комбиновани Одред и Моравску Дивизију I. позива: Драговац (кота 946)—Јагњево—Липљан;

6) Мој штаб остаје у Грачаници. —

Опште стање српске војске било је сада такво, да је Врховна Команда морала наредити опште повлачење преко Албаније и Црне Горе, услед чега сам ја издао овакво наређење 9. новембра:

„Према директиви Врховне Команде ОБр. 24670 од 8. овог месеца поверене ми трупе повући ће се постепено на леву обалу реке Ситнице, на линију:

Од планине Неродимке закључно па до изворног краја безименог потока јужно од Голеш Брда (1059) искључно, а у циљу одбране правца ка Призрену и Ђаковици. Магацин хране у Ђаковици.

Наређујем:

1) Моравска Дивизија I. позива повући ће се постепено правцем Добротин—Железнички мост преко Ситнице (кота 550)—Сливово, на леву обалу Ситнице, на линију: од реке Неродимке према селу Језерце—Свети Урош—село Кошаре—до реке Црниљеве. Десно се везати са левим Крилом Тимочке Војске, које ће бити на десној обали реке Неродимке;

2) Вардарска Дивизија I. позива повући ће се постепено правцем: Оштри Врх—Сушица—Ливађе—Липљан—Бојанце на леву обалу Ситнице, на линију: од реке Црниљеве, везујући се са левим крилом Моравске Дивизије I. позива, до села Рибаре (к. 336) закључно;

3) Моравска Дивизија II. позива повући ће се постепено правцем Мрамор—Грачаница—Мост код Скуданова на леву обалу реке Ситнице, на линију: од села Рибаре (к. 636) искључно, одржавајући везу тесну са Вардарском Дивизијом, па до Голеш Брда (к. 1059) искључно, везујући се са десним крилом II. Армије;

4) Комбиновани Одред (армијска резерва) повлачиће се постепено правцем Добротин—Липљан—Зборче Хан (867) пред Вардарском Дивизијом, где ће остати као армијска резерва.

Овај одред повлачиће се пред Вардарском Дивизијом и биће увек готов, да свакога тренутка прихвати, односно да притекне у помоћ било Вардар-

ској, било Моравској Дивизији I. позива, ако би за то наступила потреба;

5) Заштитнички положаји биће:

а) За Моравску Дивизију I. позива на правцу до Добротина, а затим тежити, да се што пре пребаци на леву обалу Ситнице, осигуравајући свој десни бок у колико би био угрожен.

б) За Вардарску Дивизију на правцу до Сушице, а затим на левој обали Ситнице.

в) За Моравску Дивизију II. позива до линије Ливађа—Лапље село, а затим на левој обали Ситнице.

г) Армијска резерва (Комбиновани Одред) подешаваће своје повлачење према Вардарској и Моравској Дивизији I. позива у духу свога задатка.

6) При извршењу овога повлачења водити строго рачуна о суседним дивизијама, одржавајући међусобну везу, те да се прераним одступањем једне дивизије не изложи крило суседне дивизије;

Моравска Дивизија I. позива одржаваће везу са левим крилом Тимочке Војске, које је сада у долини реке Жеговца источно од Добротина; а Моравска Дивизија II. позива са десним крилом II. Армије, које ће вероватно оступити преко села Златара и Ветерника. Заштитнички делови да попрелазу мостова исте покваре;

7) Према овоме одмах приступити покрету комора, које се налазе између Грачанице и села Лапље, и пребаци их што пре на леву обалу реке Ситнице ка Штимљу;

8) Повлачење дивизија и Комбинованог Одрода да почне ноћас 9/10. новембра у 10 часова под заклоном заштитница, које ће остати на положајима, одакле се почне оступати, до 5 часова јутра, и тада се

постепено повлачити за главнином своје дивизије, дајући отпор на одређеним правцима све док се главнина не пребаци на леву обалу Ситнице;

9. Армијски штаб преместиће се вечерас у Штимље. Према томе постарати се, да се што пре има телефонска веза Штимља са новим местима дивизијских штабова на левој обали Ситнице на новим положајима.

За време повлачења слати извештаје по ордонансима до Липљана, одакле ће се телефоном достављати у Штимље. У Липљан послати одржаче везе са неколико ордонанса, како би се могла достављати наређења за време овог повлачења, ако би за то наступила потреба“. —

За даљи рад, пошто је у свему поступљено према предњој заповести и трупе прешле на леву обалу Ситнице неузнемираване од стране непријатеља, издао сам под 11. новембром овакво наређење:

„Непријатељски слаби делови у току 10. новембра допрли су до реке Ситнице.

Коњичка Дивизија, која је данас ушла у састав поверених ми трупа, држи са II. и III. пуком и батеријом линију Урошевац—Бабуша, а са I. пуком линију Бабуша—Липљан.

За рад 11. овог месеца наређујем:

1. Да Командант Коњичке Дивизије пребаци до подне од Урошевца ка Липљану III. коњички пук са батеријом и стави под команду Команданта I. коњичке Бригаде са задатком, да заузме железничку станицу Липљан тако, како би се заостала муниција могла евакуисати. Ако се ова евакуација, услед јачине непријатеља, не би могла извршити, онда му-

ницију у вагонима уништити или непосредном паљевином или разорним гранатама коњичке батерије.

Коњичка Дивизија, сем тога, има задатак, да брани прелазе преко Ситнице од Урошевца до Скуланова извиђајући што даље на десној обали Ситнице.

На случај да буде потиснута јачим непријатељем, свијаће се постепено ка Штимљу за одбрану долине реке Црнољеве и одржање везе између Моравске и Вардарске Дивизије 1. позива.

2. Моравска и Вардарска Дивизија 1. позива и Моравска Дивизија 11. позива заузеће и утврдиће главне положаје одређене им заповешћу ЂБр. 11018 од 10. овог месеца и упорно ће их бранити.

3 Комбиновани Одред, као армијска резерва, преместиће се до подне на положај западно од коте 709 код села Цонољева.

4. Штаб армијски преместиће се 11. овог месеца пре подне у Суху Реку. Према томе све дивизије и Комбиновани Одред везаће се телефоном за линију Штимље—Сува Река. —

Под 11. новембром добијена је из Врховне Команде ова директива:

„У вези ранијег наређења евакуација колонских возова има се продужити и на територији Црне Горе, пошто је са њом по овоме питању постигнут споразум.

Повлачење возова извршиће се овако:

1) I. Армије и одбране Београда правцем: Пећ—Рожај—Беране, Андрејевица;

2) III. Армије правцем: Пећ—Ругова—Андрејевица;

3) II. Армије правцем: Пећ—Плаз—Андрејевица;

4) Трупа Нове Области правцем: Ђаковица—Везиров Мост—Пука—Скадар.

5) Тимочке Војске правцем: Призрен—Љум Кула—Дебар—Струга—Елбасан—Драч.

Нека команданти рекогносцирањем утврде могућност превозења возова одређеним правцима и нека предузму све потребне мере.

Ако превлачење целих возова буде немогуће на сваки начин користити се двоколицама узимањем појединих колских трапова.

У крајњем случају преформирати возну комору у товарну, а све возове склонити, закопати или уништити.

За ово преформирање предузети благовремено потребне припреме“. —

У току 11. новембра непријатељ је заузео Липљане потискујући испред себе делове Коњичке Дивизије, а сем тога стигао још на нека места на Ситници.

Према предњој директиви издао сам командантима под ОБр. 11076 овакво наређење:

Према директиви Врховне Команде ОБр. 24873 од 11. овог месеца Трупe Нове Области оперисаће на правцу ка Призрену и Ђаковици, а одатле преко Везировог Моста ка Скадру.

У циљу припрема трупе и коморе за престојеће операције на планинском земљишту и у циљу спреме срестава за живот и борбу на новом комуникацијском правцу: Везиров Мост—Пука—Скадар и Везиров Мост—Ороши—Скадар, наређујем:

1.

Да се одмах изврши организација целокупне коморе са обзиром на садашње бројно стање људства, те да се дивизије односно одред могу и даље борити и живити у планинском земљишту, т. ј. да

се сва колонска комора претвори у товарну на следећи начин:

1) Из бојне и трупне коморе пукова и из колонске коморе пробрати најздравије и најјаче коње мазге и магарце, који се могу употребити као товарна стока и од њих првенствено образовати потребну бојну и трупну комору за све јединице у саставу дотичне команде;

2) Сву колонску комору, која се састоји из коњских и воловских кола, заменити комором, која ће се састојати из товарне стоке и која ће носити само оно што је најнужније за борбу и живот трупа;

3) Претварање коњске колске коморе у товарну извршити на тај начин, што ће се теглећи коњи узети за товарне, а потребни самари за те коње набавити реквизицијом са накнадом и куповином по свима насељеним местима, где се самари могу набавити. У недостатку самара помоћи се седлима и коланима преко ђебета на најпогоднији начин свега оног товара, који се и на тај начин може носити, као н.пр. сено и т. д.);

4) Претварање коморе у брцку формацију, како бојне и трупне тако и колонске коморе има да се изврши у најкраћем времену, тако да све оне јединице, које буду ишле преко Призрена, пређу на леву обалу Дрима на Везировом Мосту са целокупном пуковском и колонском комором на товарним коњима, а оне трупе, које буду ишле преко Ђаковице, да из Ђаковице пођу са комором на товарној стоци;

5) Сва претекла коњска колска комора, као и воловска комора са свима колима има се упарковати, и то оних јединица које буду ишле преко Ђа-

ковице, у Ђаковици, а оних јединица, које буду ишле преко Призрена, по прелазу Брутског Мосга, на простору између Брутског и Везировог Моста.

Које ће јединице ићи преко Ђаковице а које преко Призрена, као и шта ће се са овим колима и запрегом даље радити наредиће се накнадно.

II.

Колико бројно товарне стоке свака јединица треба да има по преласку Везировог Моста односно Ђаковице, зависи од бројне јачине и састава дотичне јединице.

Надлежни команданти извршиће прорачун и спремити потребну комору од товарне стоке по следећем прорачуну:

1) У бојној комори пука, односно основних јединица, које нису сведене у пукове или батаљоне, на сваког војника понети по 150 пушчаних метака, а сваки неборац по 200 метака на себи. О извршењу овога водити строгога рачуна.

2) У профијантском делу коморе пука, односно јединице, које нису у саставу пука, понети по 4 obroka хране на војника и 3 obroka на грло товарне стоке, 2 obroka зоби и 1 оброк сена. Ова се количина хране има понети за сваких 20 војника на једном товарном коњу, а дводневни оброк зоби на товариће се на свако товарно грло поред осталог терета. За целокупан број грла стоке понети, поред овога, још дводневни оброк зоби или сена у профијантском делу трупне коморе.

3) За ношење пртљага сфицирског и административних чиновника рачунати на свако лице по једно товарно грло, а за ношење четних, батеријских и ескадронских канцеларија и оних јединица у

рангу чета, као и за штабове батаљона по једно товарно грло. За штабове пукова и канцеларије рачунати најнужнији број товарне стоке.

4) Из инжињерске колоне и инжињерских јединица понети сав алат и материјал за рад у земљи, камену и дрвету, што се може понети на товарној стоци.

Од санитетског материјала за рад на превијалишту и завојишту понети оно што се може понети на товарној стоци, рачунајући на бројно стање људства у пуку, односно дивизији и одреду, на свакога петог војника санитетски материјал, а на свакога трећег војника потребну количину лекова поглавито за лечење маларије, тифуса трбушног и пегавог, а за време од 30 дана боловања.

б) У муницијоној колони дивизије, односно одреда понети по 100 метака на пушку, а у профитанској колони по 4 obroка људске хране и 2 obroка сточне хране.

7) Артилеријска муниција за брчке топове да се понесе сва са којом се располаже.

8) Артилеријска муниција за пољске брзометне и Дебанжове топове, у колико не буде утрошена до Везировог Моста односно Ђаковице, да се заједно са пољским топовима, који долазе са правца преко Призрена, пребаци сва на леву обалу Дрима код Везировог Моста, а накнадно ће се наредити, шта ће се даље са њом радити.

III.

Да се на левој обали Дрима, по прелазу преко Везировог Моста, у заклону и ван домашаја непријатељске артилеријске ватре са десне обале Дрима,

образују магацини хране, фуражи и муниције, у који ће се снети сва храна, која буде прикупљена, као и сва муниција, која не буде употребљена за поуну бојне коморе и муницијских колона.

Образовање ових магацина има одмах да отпочне.

IV.

Да се сав вишак људства коморе из неборачких јединица, а које је људство прошло кроз кадар, употреби за поуну борачких јединица. Остатак од овога, сви слаби, изнемогли, као и обвезници III. позива и последње одбране старца прикупити по својим јединицама код Призрена, односно Ђаковице, где ће за њих следовати наређење.

V.

Да се ово наређење сматра као најхитније и да се одмах приступи његовом извршењу, а по извршењу преформирања коморе у брцку известити ме, прилажући бројно стање по постојећем обрасцу".—

Команде су у свему тачно поступиле и по овој наредби као и по ранијим.

За даљи рад трупа издао сам 12. новембра под ОБр. 11,002. овакву заповест:

„Непријатељ је данас напао на Моравску и Вардарску Дивизију I. позива и Коњичку Дивизију и успео да их потисне, и то:

Моравску Дивизију I. позива на превој код Дуље Хана;

Вардарску Дивизију I. позива на Црнољеву планину северно од пута Шгимље—Сува река, а

Коњичка Дивизија повукла се главнином на Дуље Хан, остављајући на источном улазу у Црно-

љевски теснац 2 ескадрона са 1 митраљеским одељењем.

Према Моравској Дивизији II. позива на правцу од Скуланова примећен је 11. овог месеца непријатељ јачине 2 ескадрона коњице са пуком пешадије. Од команданта Моравске Дивизије II. позива још није добијен извештај о догађајима 12. овог месеца.

На фронту Тимочке Војске, код Комбиноване Дивизије, која, за 1. пешадијским прекобројним пуком држи десну обалу изворног дела Неродимке, на правцу Урошевац—Језерце—Будаково, у току 12. овог месеца није дошло до борбе са непријатељем, а Моравска Дивизија I. позива није дошла у везу са левим крилом Комбиноване Дивизије.

На фронту II. Армије у току ноћи 11/12. овог месеца и преко дан 12. до подне, код Тимочке Дивизије I. позива непријатељ јачине 2 пука пешадије наступао је од села Скуланова у правцу села Рибара, а са једним батаљоном ка Черкез кеју; на осталом делу фронта мирно.

Сем овога, Командант II Армије из Хана Лапушника 11. овог месеца у 4 часа по подне доставио ми је са ОБр. 10366 своју инструкцију, по којој трупе II. Армије имају, да се задржавају на овим одсецима:

Авлат (1058) — кота 1050, па кад то не буде више могуће, онда на коти 900 између Кијева и Дреника, те да се омогући пребацивање возова преко Белог Дрима, а да се тек после овога организује отпор на десној обали Белог Дрима.

Приликом заузимања фронта Авлат (1058) — кота 150, Тимочка Дивизија I. позива заузеће део фронта Авлат — друм, а Шумадијска Дивизија II.

позива лево од ње, Власински пак одред на вододелници у околини коте 740; за поседање коте 900 Командант II. Армије издаће накнадно наређење. —

Према оваквој ситуацији издао сам наређење:

„Да Трупe Нове Области заузму и најупорније бране ове положаје:

1) Моравска Дивизија I. позива: источни део Црнољеве планине, од пута Урошевац—Језерце—Призрен закључно, наслањајући се на лево крило Тимочке Војске, па у лево до безимене коте код „Љ“ и „Е“ у речи Црнољева, наслањајући се на десно крило Комбинованог Одредa;

2) Комбиновани Одред заузеће положај од левог крила Моравске Дивизије I. позива са закључно безименом котом код „Љ“ и „Е“ речи Црнољева, па у лево закључно са путем Штимље—Призрен, наслањајући се на десно крило Вардарске Дивизије;

3) Вардарска Дивизија I. позива заузеће положај од пута Штимље—Призрен искључно и наслона на крило Комбинованог Одредa, па у лево до закључно безимене коте код „р“ у речи Црнољева;

4) Моравска Дивизија II. позива од безимене коте код „р“ речи Црнољева искључно, па у лево до везе са десним крилом II. Армије на Авлату (1058);

5) Коњичка Дивизија, сходно наређењу Врховне Команде ОБр. 24955 од 12. овог месеца, ставиће се одмах под команду Команданта Тимочке Војске, а један свој ескадрон из IV. коњичког пука оставити и даље у саставу Моравске Дивизије I. позива. Сем овога Командант Коњичке Дивизије ставиће одмах на расположење Команданту Комбинованог Одредa две своје коњичке батерије.

6) Базирање:

Моравске Дивизије I. позива на Будаково—Букош—Дворане—Призрен;

Комбинованог Одрета на Призрен;

Моравске Дивизије II. позива и Вардарске Дивизије I. позива на Орсовац и Ђаковицу.

Моравска Дивизија II. позива и Вардарска Дивизија I. позива своју колонску комору, која је попуњена, упутиће на Везиров Мост, а празну у Призрен на попуну, па затим код Везировог Моста, где ће се истоварити и образовати слагалиште хране и муниције;

7) На случај да дивизије буду принуђене на повлачење са положаја Црнољева планина и Дреница планина, повући ће се на ове прихватне положаје:

а) Моравска Дивизија I. позива на леву обалу Сухе реке северно од села Мушешишта до у висину села Сопина;

б) Комбиновани Одред на леву обалу Сухе реке, од наслона на лево крило Моравске Дивизије I. позива па до реке Топлухе код села Истренице;

в) Вардарска Дивизија I. позива од наслона на лево крило Комбинованог Одрета, па до безимене коте код слова „ац“ у речи Милановац искључно;

г) Моравска Дивизија II. позива од наслона на лево крило Вардарске Дивизије I. позива и безимене коте код слова „ац“ речи Милановац закључно, па у лево до изнад села Маџаре, старајући се по могућству да ступи у везу са десним крилом II. Армије;

д) Базирање дивизија, кад се буде извршило повлачење на прихватне положаје на левој обали Сухе Реке биће:

Моравске Дивизије I. позива и Комбинованог Одрета на Призрен, а Вардарске Дивизије I. позива и Моравске II. позива на Ораховац и Ђаковицу;

8) Армијски штаб остаје у Сухој реци, а кад дивизије буду почеле повлачење на леву обалу Сухе Реке, армијски штаб преместиће се у Призрен“. —

Под 12. новембром добијена је оваква директива од Врховне Команде под ОБр. 24942:

„С обзиром на садању ситуацију, даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско Приморје, а на линију: Драч—Скадар, остављајући потребан део снаге за затварање праваца, који од Пећи, Ђаковице, Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и Северну Албанију на Јадранско Приморје.

На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим потребама материјалним.

Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војничке ситуације код наших савезника.

За извршење овога наређујем:

1) II. и III. Армија и Одбрана Београда повлачиће се правцима: Пећ—Андрејевица—Подгорица—Скадар, и то:

а) II. Армија путем: Пећ—Ругово—Велика—Андрејевица и даље;

б) III. Армија и Одбрана Београда путем Пећ—Рожај—Беране—Андрејевица и даље.

Ако правац преко Рожаја и Берана буде угрожен и онемогућен, онда ће се повлачење свију трупа извести путем: Пећ—Ругово—Велика—Андрејевица

и даље; и Пећ—Плав—Гусиње, реком Цијевном—Тузу—Скадар. Ред повлачења код II. и III. Армије и Одбране Београда, регулисаће Командант II. Армије.

2) I. Армија повлачи се правцем: Пећ—Рожај—Беране—Андрејевица. У почетку затвара правце, који од непријатеља воде ка Рожају и Беранима и ту остаје дотле, докле се II. и III. Армија и Одбрана Београда не извуку до Андрејевице. После овога повлачи се ка Андрејевици, ту остаје и затвара правце, који од Берана и Пећи воде за Андрејевицу и Подгорицу.

Комуникацијска линија: Андрејевица—Подгорица—Скадар.

Магацин хране: Подгорица, Андрејевица.

3) Команда Трупа Нове Области повлачи се правцем Ђаковица—Везиров Мост и Призрен—Љум Кула—Спас—Флети—Пука ка Скадру и Љешу.

На левој обали Дрима и Црнога Дрима зауставити се на линији од Ђафа Сај на Ђафа Муро—Мали Дејсе—Ороши—Маја Мазе—Ђафа Кумулс—Флети—Гури (к. 1200) и потребним делом снаге обезбедити све правце, који од Ђаковице, Призрена и из долине Црног Дрима изводе за Скадар—Љеш и у долину реке Маће.

Комуникацијска линија: Пука—Скадар и Ороши—Нерфуши—Љеш.

Магацин хране Скадар—Свети Јован Медовски; а ручни: Пука, Нерфуша и Ороши.

4) Тимочка Војска повлачи се, под заштитом Трупа Нове Области, правцем Призрен—Љум Кула—Пишкопеја—Дебар.

Под команду Команданта Тимочке Војске ставља Командант Битољске Дивизијске Области са свима

трупaма на територији ове дивизијске области, које су сада под његовом командом, као и Албански Одред са штабом у Дебру.

Задатак је Тимочке Војске да заузме Гостивар, а са трупaма Битољске Дивизијске Области Прилип; да дође у везу са Французима и што дуже одржи везу са Солуном. Даље истицање било би ризично с обзиром на садању ситуацију, на велику угроженост правцем Призрен—Дебар и на непоуздану позадину од стране Арнаута.

На линији Прилеп—Брод—Кичево—Гостивар остати дотле, докле буду Французи код Криволака, докле непријатељ не нападне и потисне јачом снагом, и докле правац од Призрена на Дебар не буде угрожен.

Магацин хране: Битољ.

Кад ситуација код Тимочке Војске буде таква, да је даље бављење њено на поменутој линији ризично с обзиром на безбедност њених бокова и позадине, нашта обратити нарочиту пажњу, или ако би се Французи повукли ка Солуну, онда се благовремено повући правцем ка Елбасану на линију: Ђафа Сане—Крстац—к. 2313—Мали Привалит—Каптин—Ђафа Булћиве—Ђафа Сај закључно, обезбеђујући све правце, који из Струге и Дебра воде ка Елбасану, Тирани и у долину реке Маће.

Комуникацијска линија: Елбасан—Драч.

5) При повлачењу трупе, које се повлаче на Пећ и ка Призрену, одржаваће међусобну везу, а Командант Трупа Нове Области и Командант Тимочке Војске одржавају ову везу стално.

6) За сада користити телеграфску везу:

а) Пећ—Андрејевица—Подгорица—Скадар;

б) Скадар—Љеш—Љум Кула—Дебар—Битољ.

Док се не подигне телеграфска веза са Пуком и Нерфушом, Командант Трупа Нове Области везаће се релејима за Љеш, односно Скадар.

Наређено је да се организују прихватни магацини хране у Андрејевици, Подгорици, Пуки и Елбасану тако, да чим трупе избију из планине, ту се могу прихватити храном.

8) Команданти I, II. и III. Армије и Одбране Београда покушаће превући што већи број пољске артилерије и коморских кола правцем: Пећ—Рожај—Беране—Андрејевица за Подгорицу и Скадар. Овим су правцем Црногорци превлачили пољску артилерију, коју смо им ми давали.

Што се од пољске и тешке артилерије не може даље вући, онда поступити овако:

Све топове закопати тајно на каквоме месту, а затвараче и нишанске справе понети собом. Ова места прибележити и упамтити. Сву запрегу повести собом и њу користити за ношење фуражи.

Где се коморска кола не могу вући, онда покушати те од њих образовати двоколице и њих вући са собом; а где се ни ово не може, онда повести волове са јармовима а кола уништити.

9) При пролазу кроз Црну Гору и Албанију по сваку цену спречити пљачку и неред, те тиме отклонити непријатност савезничкој Црној Гори и спречити могућност побуне Арнаута.

10) Штаб Врховне Команде креће се 13. овог месеца у 9 часова пре подне за Скадар правцем: Љум Кула—Спас—Пука—Скадар, где стиже 17. овог месеца“. —

На основу предње директиве издао сам Тру-

пама Нове Области 13. новембра под Обр. 11130 овакву заповест:

„По директиви Врховне Команде Обр. 24942 од 12. овог месеца, са обзиром на садашњу ситуацију, даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско Приморје, а на линију: Драч—Скадар, остављајући потребан део снаге за затварање праваца, који од Пећи, Ђаковице, Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и Албанију на Јадранско Приморје

На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим материјалним потребама.

Даља наша акција зависиће од стања наше војске као и од опште политичке и војничке ситуације код наших савезника.

Трупe Нове Области повлачиће се правцем: Ђаковица—Везиров Мост и Призрен—Љум Кула—Везиров Мост ка Скадру и Љешу.

На левој обали Дрима зауставити се на линији: од Ђафа Сај на Ђафа Мурс—Мали Дејс - Ороши—Маја Мазе—Ђафа Кумулс—Флета—Гури (к. 1200) и потребним делом снаге обезбедити све правце, који од Ђаковице, Призрена и Црнога Дрима изводе за Скадар, Љеш и у долину реке Маће.

Комуникацијска линија: Пука—Скадар и Ороши—Нерфуша—Љеш.

Магацин хране: Скадар и Свети Јован Медунски, а ручни у Пука, Нерфуши и Ороши.

Према овоме наређујем:

I.

1) Моравска Дивизија I. позива повућиће се 14. овог месеца почев од 4 часа пре подне јужно од села Суха Река код села Сопина у армијску резерву.

Даља маршрута и преноћишта: 15-ог Призрен (северно од вароши), 16-ог Жур, 17-ог Љум Кула, 18-ог Љум Кула (преданак и уређење коморе), 19-ог Фира, 20-ог Ороши, 21-ог Блиниште, 23-ог Шенг-јерћ, где сстаје у армијској резерви за тај правац.

2) Комбиновани Одред повући ће се 14. овог месеца, почев од 6 часова пре подне на положај јужно од Сухе Реке на левој обали Сухе Реке за заштиту правца Дуље Хан—Призрен и Будаково—Призрен.

У току 15. овог месеца остати на истом положају, односно вршити исти задатак, а даља маршрута и преноћишта су: 16-ог Призрен (северно од вароши), 17-ог Жур, 18-ог Љум Кула, 19-ог Љум Кула (преданак и уређење коморе), 20-ог Фира, 21-ог Ороши. При прелазу преко Везировог Моста оставити једну чету за заштиту моста. Ако буде могуће пребацити на леву обалу Дрима преко Везировог Моста једну пољску батерију, која ће тамо остати као позицијска без коња, те да заједно са четом брани прелаз преко Дрима.

По доласку у Ороши упути једну чету у село Преја источно од Ороши за заштиту правца преко Араса и Кљеша ка Ороши, а једну чету преко Преје долином реке Моде Дуреса (или неким подеснијим правцем) са путовођом у село Кочања за заштиту правца од Дебра у долину реке Мићи и ка Орошу. На Ђафа Сају јужно од села Качања биће доцније лево крило Тимочке Војске.

Остатак Одред у село Ороши, где да буде и штаб одреда.

3) Вардарска Дивизија I. позива повућиће се 14. овог месеца, почев од 4 часа јутра, код села Самодржа у армијску резерву.

Даља маршрута и преноћишта: 15-ог Ораховац, 16-ог Ђаковица, 17-ог (преданак и уређење коморе), 18-ог Годајт, 19-ог Везиров Мост (прећи на леву обалу Дрима), 20-ог Мгуле, 21 Мгуле (преданак), 22-ог Брдети, 23-ег Пука, 24-ог Души, где остаје у армијској резерви за тај правац.

4) Моравска Дивизија II. позива повућиће се 14. овог месеца, почев од 6 часова пре подне северо-западно од села Сува Река на положај Студенчан—Самодржа—Милан вац планина за заштиту правца Дуље Хан—Ораховац—Ђаковица.

У току 15-ог овог месеца остати на истом положају, односно вршити исти задатак, а даља маршрута и преноћишта су: 16-ог Ораховац, 17-ог Ђаковица, 18-ог Ђаковица (преданак и уређење коморе), 19-ог Годајт, 20-ог Везиров Мост, 21-ог Мгула, 22-ог Мгула (преданак), 23-ег Брдети, 24-ог Пука.

По прелазу преко Везировог Моста упутити левом обалом Дрима једну чету у село Спаш, а једну преко Спаша низ Дрим у село Фјерза за заштиту правца од Ђаковице преко Дрима ка Пуку.

По доласку у село Пука упутити једну чету у село Бушала, северно од Пука на леву обалу Дрима са истим задатком.

Остатак дивизије у селу Пука, где да буде и штаб дивизијски.

5) Армијски штаб кретаће се по овој маршрути: Преноћишта: 14. и 15. овог месеца у Призрену, а 16., 17., 18. и 19. овог месеца код Љум куле, 20-ог Мгуле, 21-ог Брдети, 22-ог Пука, 23-ег Пука (преданак), 24-ог Души, 25-ог Спасари.

II.

Наређено је од стране Врховне Команде, да се организују прихватни магацини хране у Пуку, Нор-

фуши и Ороши,¹ но ипак се осигурати храном за који дан више.

III.

Што се од пољске и тешке артилерије не може вући, поступити овако: (поновљено оно што је речено о овоме у директиви Врховне Команде).

IV.

Моравски Дивизијски коњички пук, који се налази у Призренском Одреду, ућиће у састав своје дивизије код Призрена и са њоме продужити пут, постављајући релејску везу, почев од Ороши (штаб Комбинованог Одрода), па преко Шимгјерћа (штаб Моравске Дивизије I. позива) до Спасари (штаб армије), а Командант Моравске Дивизије I. позива помоћу Команданта Комбинованог Одрода наредиће да се од Ороши правцем, којим су и релеји до Спасари, подигне телефонска веза. Ако материјал не достигне, тада јавити, те да се за Спасари пошаље из армијског штаба.

На путу Моравске Дивизије II. позива и Вардарске Дивизије I. позива Врховна Команда ће подићи телефонску везу, а док та веза не буде готова, поставити релејну везу и то: Командант Мор. Дивизије II. позива до села Души, а Командант Вардарске Див. до села Спасари.

Командант Мор. Дивиз. II. поз. и Комбинованог Одрода одржаваће везу са својим истакнутим четама помоћу релеја.

V.

При повлачењу сутра, 14. ов. мес., Команданти ће упутити све јединице, које не припадају саставу

¹ Од ових магацина није било ни трага ни гласа при одступању војске.

њихових команда, у састав дотичних дивизија односно одреда, којима припадају тако, да сваки даље води своје јединице.

VI.

На челу колона за време марша кроз Албанију имати радничке колоне за рашчишћавање снега и поправку путова.

VII.

О важнијим догађајима извештавати ме по релејним станицама, док се телефон не подигне“. —

Према овој заповести трупе су предузеле одступање без јачег узнемиравања од стране непријатеља.

* * *

Под заштитом војске одступиле су преко Албаније, односно преко Црне Горе сва министарства народни посланици, чиновници разних надлештава државних и мноштво избеглица.

Под 13. новембром Врховна Команда одступила је за Скадар истим путем који је означен у њеној директиви. —

4. ПОГЛЕД НА ЦЕЛОКУПНУ ОДБРАНУ КОСОВОГА ПОЉА.

Ниједном ми речју, ни усмено ни писмено, Врховна Команда, при моме одређивању за Команданта Трупа Нове Области, није нагласила важност и значај одбране Косовога Поља у односу на целокупно наше ратиште у вези са савезницима, нити ми је доцније давала каква упуства и подробније податке ради моје оријентације у општој ситуацији нашој и наших савезника.

Што од Врховне Команде у овом погледу ни-

сам добијао, то сам ја сâм закључивао и ценио по својој нахођењу и ономе што сам повремено сазнавао, шта се код нас и наших савезника дешава.

Моја је оцена важности праваца ка Косовом Пољу и Косовога Поља као и целокупне ситуације била оваква:

Србији, која је нападнута са запада, севера и истока знатно надмоћнијим снагама аустроугарским, немачким и бугарским, остала је само једна, јужна, слободна страна, па и она не потпуно слободна због дивљих Арнаута, који су вребали сваки подесан тренутак, да нас и они почасно и посебице нападају, као што су нас и нападали раније. Према оваквој стању за мене је јасно било, да Србија сама не може одолети тој знатно надмоћнијој непријатељској навали, без јаке помоћи наших савезника.

У изгледу је било с почетка да нам та помоћ дође од стране Руса преко Румуније или Бугарске као и од стране Француза и Енглеза преко Солуна уз Вардар.

Није моје да овде излажем, ко је био позван да цени, према целокупној општој ситуацији политичкој и војничкој, може ли нам и када и с које стране та помоћ стићи. Главно је да налазим да је требала да стигне пре но што наша војска напусти већи део своје отаџбине. Русија је била далеко и с те стране та помоћ тешко да је могла на време стићи и при најбољој вољи од стране Руса. Француска и Енглеска су нам ближе биле с погледом на саобраћајна средства. И помоћ нам је од њих преко Солуна могла на време доћи, да је било више увиђавности и добре воље код ових наших савезника. Али ни она нам отуда не дође, него бисмо остав-

љени сами себи, да се помажемо и спасавамо како можемо.

Према оваквоме стању ствари наш је једини спас, без претерано тешких жртава, био одржање везе са Французима и Енглезима код Солуна долином Вардара и преко Битоља.

С погледом на овакву општу ситуацију и пошто је веза са савезницима код Солуна била већ прекинута од стране Бугара, кад сам ја 8. октобра дошао у Скопље и примио дужност Команданта Трупа Нове Области, ценио сам, да је општи правац дејства бугарског преко Ђустендила ка Косову Пољу од пресудног значаја, како у погледу пресецања наше везе са савезницима код Солуна, тако и још више за овлађивањем Косовим Пољем за спречавање нашег одступања преко Албаније и Црне Горе.

Као препона дејству бугарскоме овим правцем, после Овчег Поља у вези са планином Козјаком, чиме су Бугари већ били овладали, кад сам ја примио дужност Команданта Трупа Нове Области, долази Скопска Црна Гора, која се преко Качаничког теснаца везује са Шарпланином, а преко Кончулског теснаца са планином Гољаком. После ове препоне долази као друга Жеговац планина у вези са Језерском и Козницом планином, која је по своме створу слабија од прве и по чијем се паду овлађује потпуно Косовим Пољем и одсеца одступница преко Албаније и Црне Горе целој српској војсци, која избија на Косово у главnome трима правцима: уз Ибар преко Рашке, Митровице и Вучитрна, уз Косаоницу па низ Лаб преко Подујева и из Ветернице и Медвеђе преко Прапаштице.

Скопска Црна Гора са Качаничким и Кончул-

ским теснацем врло је јака природна препона и кад би била припремљена и брањена са уређеним трупима, могла би, не само дати врло снажан отпор бројно знатно надмоћнијим непријатељским снагама, него и послужити као врло јак ослонац за прелаз у напад. Али она није била ниуколико припремљена ни у погледу утврђивања ни у погледу пролазности за кретање и маневровање трупа за њено поседање и одбрану.

Сем тога, као што сам већ раније изложио, трупе које сам при своме доласку примио, биле су малобројне, растројене и деморалисане претходним борбама и одступањем са граничног дела, нису ни пре тога биле формиране и наоружане као што би требало, јер је главна пажња била обраћена на трупе у старим границама Србије. Ово су биле махом нове формације без чврстог старешинског кадра и без доволне снабдевености у сваком погледу.

Са оваквим трупима на оваквом ниуком погледу неприпремљеном земљишту имао сам ја да, по своме сопственоме нахођењу, спасавам целокупну српску војску, све државне власти, надлештва и установе од капитулације на Косовом Пољу, било да успем да отворим везу долином Вардара са савезницима код Солуна, било да спречим Бугарима продирање на Косово Поље и да обезбедим ту једину одступницу, преко Албаније и Црне Горе.

Шта сам и како у овом погледу радио и урадио, јасно се види из претходног излагања, и, чини ми се, да са оним чиме сам располагао и у каквом сам стању то затекао, нисам ништа више и боље могао урадити, но што сам већ урадио и допринео за спас части војске и народа српског.

8. новембра навршило се било месец дана од како сам примио команду над Трупима Нове Области, у којима с почетка, на жалост, почев од ђенерала па до редова, с незнатним изузетком, нико ни о чему другом није мислио него о одступању и уклањању испред непријатеља за спас свога бедног живота; навршио се месец дана очајне борбе, неуморног напрезања и залагања у тежњи да се поправи морално и материјално стање трупа и да се отвори веза са савезницима код Солуна, или бар да се спречи Бугарима да не продру на Косово Поље иза леђа целокупне српске војске.

Веза са савезницима код Солуна није се могла повратити због тога, што је Врховна Команда, надајући се до последњег тренутка у долазак обећане помоћи савезничке, упорно бранила сваку стопу земље противу напада знатно надмоћнијих непријатеља са запада, севера и истока, те ми је делимично и увек доцкан шиљала, и то у недовољној јачини, тражена појачања са којима, при највећем напору, нисам могао ништа друго учинити до спречити непријатељу продирање на Косово Поље и обезбедити одступницу преко Албаније и Црне Горе.

Овај успех, и ако нема сјај звучне победе, ипак је, по моме нахођењу, величанствена победа намере наших непријатеља, којима је циљ била, да нам Бугари одсеку и ту последњу одступницу и принуде на потпуну капитулацију. Немци нису никако могли опростити Бугарима овај њихов неуспех, као што им не могу опростити ни њихову срамну капитулацију у отвореном пољу 1918. године пред оном истом нашом војском, коју су они мислили да принуде на капитулацију 1915. године на Косову.

Лако може свако себи представити, какве би жалосне последице по нас наступиле, да су Бугари могли продрети на Косово Поље и српској војсци пресећи одступницу. Где би у том случају била наша славна победа 1916. при освојењу Кајмакчалане и Битоља, а где 1918. године при пробоју Солунскога фронта; затим силно гонење непријатеља и брзо ослобођење Србије, Српских Земаља, Хрватске и Словеначке, као и уопште убрзано решење светског рата?!

И кад, после овако славних дела наше војске, којој се у многоме има да захвали за убрзани и овако сјајни свршетак овога страшнога светскога рата, што нам и наши непријатељи, Немци, признају, — наши велики савезници овако мађијски поступају с нама, настаје питање: како ли би тек поступали, да смо капитулирали на Косову Пољу, као што настаје и питање, како ли би се и кад завршио овај страшни светски рат?! —

САДРЖАЈ

	СТРАНА
1. Општи поглед	3
2. Одбрана Скопља	7
3. Одбрана Качаничког и Кончулског те- снаца у вези са Скопском Црном Го- ром непосредно и Косовог Поља по- средно	28
4. Поглед на целокупну одбрану Косова Поља	106

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА

<i>Анунцио, Габриеле д'</i> : Невини. Роман	Дин.	20—
<i>Балугџић, Живојин</i> : Бољшевизам		10—
<i>Бојовић, војвода Пешар</i> : Одбрана Косовога Поља		12—
<i>Васић, Драгиша</i> : Утуљена Кандила. Приповетке.		15—
— — — Два месеца у југословенском Сибиру.		6—
<i>Васић, Др. Милоје М.</i> : Архитектура и скулптура у Далмацији.		60—
<i>Веснић, Радослав М.</i> : Коломбина. Збирка Новела.		4—
<i>Дарвин, Чарлс</i> : Порекло човека.		20—
<i>Дејере Шарл</i> (проф. Универзитета у Лиону): Пре обрајаји животињског света.		30—
<i>Ђорђевић, Др. Тих. Р.</i> : Из Србије кнеза Милоша		12—
<i>Живановић, Др. Тома</i> : Основи Кривичног Права.		35—
<i>Јанковић, Владимир В.</i> : Иван Мандушин. Новела.		15—
<i>Јерусалим В.</i> : Увод у филозофију.		20—
<i>Јовановић, Милушин</i> : Незнани и заборављени. Приповетке.		12—
<i>Јовановић, Слободан</i> : О Држави: Једна правна теорија. Треће прегледано и допуњено издање.		50—
<i>Кнежевић, Божида</i> : Закон реда у историји.		12—
<i>Косор Јосип</i> : Бели Пламенови		6—
<i>Лазаревић, Милушин Д.</i> : Борбе око Београда 1915.		5—
<i>Латчевић, Драгиша</i> : Историја социјализма у Србији.		15—
<i>Максимовић, С. М.</i> : Основи спихологије, логике и педагогије.		10—
<i>Љујић, Маш П. и Пешковић. В. К.</i> : Атлас речних сливова Србије, Црне Горе и Војводине, за III разред основних школа. Штампано у 7 боја.		10—
<i>Маличић, Сибе</i> : Књига радости. Песме.		5—
— — — Књига вечности		6—
<i>Милошевић, М. Р.</i> : Наставне методе.		20—
<i>Пешковић, Вујица</i> : Методика религијске наставе у основној школи.		10—
<i>Петровић, Велко</i> : Померене савести. Приповетке.		15—
<i>Петронијевић Др. Бран.</i> : Шопенхауер, Ниче, Спенсер.		15—
<i>Поповић, Зарија Р.</i> : Приповетке из Старе Србије.		12—
<i>Прошић, Љуб. М.</i> : Педагогика.		20—
— — — Педагошка питања. Књ. I-II. По		12—
<i>Решетар, Др. Милан</i> : Четири дубровачке драме.		16—
<i>Скерлић, Јован</i> : Писци и књиге. Књ. I-IV. По		8—
— — — Историја нове српске књижевности. Велико илустровано издање (са 109 слика).		35—
— — — Исто у тврдом повезу.		50—
<i>Томић, Јов. Н.</i> : Југославија у емиграцији.		16—
<i>Ћипико, Иво</i> : Пауци. Роман. Друго прегледано и поправљено издање.		14—
<i>Цар, Марко</i> : Естетичка писма.		12—